

*RÜFƏT RÜSTƏMOV
GÜLƏHMƏD İMANOV*

**TÜRK KÜLTÜRÜ
VƏ
ETNOQRAFİYASI**

RÜFƏT RÜSTƏMOV
GÜLƏHMƏD İMANOV

TÜRK KÜLTÜRÜ VƏ ETNOQRAFİYASI

Copyright © 2024 by iksad publishing house

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical methods, without the prior written permission of the publisher, except in the case of

brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic Development and Social Researches Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TÜRKİYE TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E mail: iksadyayinevi@gmail.com

www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.

Iksad Publications – 2024©

ISBN: 978-625-367-627-8

Cover Design: İbrahim KAYA

January / 2024

Ankara / Türkiye

Size = 16x24cm

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

**RÜSTƏMOV RÜFƏT ƏSRƏF oğlu
İMANOV GÜLƏHMƏD NAĞI oğlu**

**TÜRK KÜLTÜRÜ VƏ ETNOQRAFİYASI
(DƏRSLİK)**

ANKARA – 2024

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının 8Nə-li 6 dekabr 2023-cü il tarixli qərarı ilə nəşr edilir.

Elmi redaktorlar: *Nadir Baloğlan oğlu Məmmədli*
filologiya elmləri doktoru, professor

Əsgər Adil oğlu Rəsulov
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: *Cəmilə Rüşət qızı Rüstəмова*
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bənövşə Niyaz qızı Hacıyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Arif Rza oğlu Yunusov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Rüşət Rüstəmov, Güləhməd İmanov. Türk kültür və etnoqrafiyası. Ankara, “İksad Yayınevi”, 2024, 183 səh.

Monoqrafiyada dünyanın ən zəngin tarixi keçmişə malik xalqlarından olan türklərin etnoqrafiyası haqqında söhbət açılır. Müəllifin apardığı tədqiqatlar, əsasən, indiki Türkiyənin bölgələrini əhatə edir. Türkiyənin etnoqrafik özünəməxsusluqlarına, burada yaşayan icmaların adət-ənənələrinə, həyat və məişətinə diqqət yönəlidir. Ölkənin mədəni zənginliklərinin tarixi köklərinə nəzər yetirilir, maraqlı faktlar, məlumatlar təqdim olunur, geniş təhlillər aparılır. Kitab Türkiyə ilə maraqlanan hər kəsdə bu ölkə haqqında aydın təsəvvürlər yaradır. Monoqrafiya tələbələr, tədqiqatçılar və ümumilikdə geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulur.

ÖN SÖZ

İnsan doğulduğu zaman və məkanı, valideynlərinin şəxsi və milli kimliyini öz seçmir. Fərdin nə zaman, harada, kimlərin övladı, hansı xalqın təmsilçisi kimi doğulması, körpəliyindən əhatə olunduğu mühit sosial təkamül proseslərinin nəticəsidir. Buna müəyyən qədər tale işi də deyə bilərik.

Qloballaşan dünyamızda insanların milli kimliyi, etnik özünəməxsusluğu məsələsinə münasibət birmənalı deyil. Dünya getdikcə dəyişir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının möcüzəvi gücü məsafələri ortadan götürür. Sərhədlər aradan qalxır. Ölkələr arasında gediş-gəliş sıxlaşır. Yer üzündə yaşayan insanlar müxtəlif sosial ortamlarda, təhsil müəssisələrində, qlobal əmək kollektivlərində, genişmiqyaslı layihələrdə bir araya gəlirlər. Etnik müxtəliflik sağlam düşüncə mühitinin olduğu hər yerdə dəstəklənir və təşviq olunur. Milliyyətindən, dilindən, dinindən, yaşadığı coğrafiyadan asılı olmayaraq planetin hamımızın ümumi evimiz olması həqiqəti getdikcə daha böyük əhatədə möhkəmlənir. Elm insanların bioloji, eləcə də təfəkkür mənasında qətiyyən bir-birindən fərqlənmədiklərini sübuta yetirir. İnsanlar arasındakı mövcud fərqlərin, əsasən, yaşadığımız sosial mühitin, imkanların əlçatanlıq səviyyəsinin, qurduğumuz cəmiyyət modellərinin təsiri ilə ortaya çıxdığı elmi dəlillərlə öz təsdiqini tapır. Bütün dünyada mədəniyyətlərarası dialoq,

multikulturalizm dəyərləri təşviq edilir. Sevindiricidir ki, Azərbaycan dövləti də dünyada bu dəyərləri ən çox dəstəkləyən ölkələrdəndir. Xalqımızın əsrlərdir malik olduğu tolerantlıq ənənələri, müxtəlif xalqların təmsilçilərinin Azərbaycanda min illərdir dinc şəraitdə, qarşılıqlı hörmət ruhunda yaşaması, birgə mədəniyyət yaratması bizə müasir dövrümüzdə də bu sahədə parlaq bir örnək yaratmağa imkan verir.

Dünyanın gələcəyi üçün mədəniyyətlərin dialoqunun alternativini yoxdur. Daha doğrusu var, amma bu alternativ insanların milli mənsubiyyətinə görə ayrı-seçkiliyə məruz qalması, sıxışdırılması, hüquq və azadlıqlarının pozulması, ayrı-ayrı xalqlar arasında bitmək bilməyən müharibələr, ölkələrin uydurma miflərə əsaslanaraq bir-birinə qarşı mənasız ərazi iddiaları, itkilər, yeni insan faciələri, bəşəriyyətin öz inkişaf yolundan iraq düşməsidir. Bu həqiqət bütün dünyada sağlam düşüncəyə malik hər kəsə əyandır. Ona görə də dünyamızın gələcəyinə görə məsuliyyət hissində malik hər bir insan mədəniyyətlərin dialoquna töhfə verməyi, ən azı özünün bu məsələyə aydın münasibətini formalaşdırmağı mənəvi borc bilir.

Amma bütün bu qeyd etdiklərimiz insanın öz milli mənsubiyyətini inkar yolu tutmasına, fərdlərin milli özünəməxsusluqlarını itirərək ümumi bir mədəniyyət ortamında ərimələrinə dəlalət etmir. İnsanlar yenə də hansısa xalqın təmsilçisi kimi doğulur, böyüyür, tərbiyə olunur, bütün dünyada özlərini müəyyən milli nişanələrlə təqdim edirlər.

Mənsub olduğu xalqın tarixi keçmişi, mədəniyyətinin zənginliyi, unikalığı, şəxsiyyətlərinin böyüklüyü ilə qürur hissi keçirmək də hər bir kəsin haqqıdır. Mənsub olduğun xalqa və digər xalqlara hörmət, sevgi xalqı yaxşı tanımaqdan, onun mənəvi dünyasına vaqif olmaqdan, mədəni zənginliklərinə dərinliklərdən bələdləndən başlanır. Etnoqrafiya elmi də xalqların zənginliklərini özündə əks etdirən aynadır. Bu aynada xalqı daha aydın gördükcə, yaxından tanıdıqca, tarixinin dərin qatlarına, həyat və məişətinin incəliklərinə, məskun olduğu torpaqlarla, əhatəsindəki təbiətlə, sosial mühitlə iç-içə yaratdığı mədəniyyətin özünəməxsusluqlarına daxil olduqca ona sevgin daha da artır. Beləliklə, insanlar aradakı milli mənsubiyyət fərqlərinin yaratdığı uçurumları ortadan götürərək sevgi işığında bir araya gəlir, dünyamız üçün ortaq dəyərlər formalaşdırırlar. Bu kitabın məqsədi də dünya tarixində müstəsna rol oynamış və bu gün də oynamaqda davam edən türkün tarixi keçmişini, həyat və məişətini etnoqrafiya işığında təsvir etməkdir.

“Türk” sözü daha geniş coğrafiyanı, yəni bütün türkdilli xalqları əhatələsə də, kitabın adında əsasən indiki Türkiyə Cümhuriyyəti ərazisində yaşayan xalq nəzərdə tutulub. Türkiyə Azərbaycanla qardaş ölkə, strateji müttəfiqdir. Azərbaycan müstəqilliyini əldə etdikdən sonra iki ölkə arasında çox sıx inteqrasiya prosesləri gedib və bu proseslər yenə davam etməkdədir. Bu gün dünyada Azərbaycan və Türkiyə qədər bir-birinə yaxın olan başqa ölkələr təsəvvürə

gətirmək çətinidir. Türkiyə vasitəsilə Azərbaycana çox böyük inkişaf axınları daxil olir. İki ölkənin insanları bir-birindən müsbət təsirlər əxz edir. Ölkə bizə öz vətənimiz qədər doğma olduğundan bizə elə gəlir ki, Türkiyəni lap yaxından tanıyıyıq. Bu ölkədə yaşayan toplumların adət-ənənələrinə, özünəməxsusluqlarına bələdik. Amma Türkiyə haqqında indiyə qədər bilmədiklərimiz bildiklərimizdən daha çoxdur və buna kitabı oxuduqca özünüz şahid olacaqsınız. “Türk etnoqrafiyası” kitabı sizə tanımadığımız Türkiyəni tanıdıracaq və bu qardaş ölkəyə sevginizi daha da artıracaq.

Dünyada gedən etnik proseslərin öyrənilməsi və bu barədə dolğun məlumatların əldə edilməsi üçün etnosların bugünkü vəziyyəti ilə yanaşı, onların mənşəyini, tarixini də bilmək vacibdir. Ona görə bu məsələ genişliyi ilə coğrafi və tarixi bilgilərin daha da dərinləşdirilməsini tələb edir. Etnogenez problemi çox həssas, dərin elmi təhlil və diqqət tələb edən, məsələdir. Müasir dünya xalqlarının hər biri kimi Türkiyə türkləri də uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş, bu yol heç də həmişə hamar olmamışdır. Etnik inkişafdakı yerdəyişmələr, ziqzaqlar, qalxıb-enmələrlə yanaşı tarixi, siyasi və təbii amillər də mühüm rol oynamışdır. Xalqın etnik inkişaf tarixinə müharibələr və iqtisadi dəyişikliklərlə bərabər, təbii dünyəvi proseslər, təbiət hadisələri, yerdəyişmələr, xalqların bir-birinə qaynayıb-qarışması da mühüm təsir göstərmişdir.

Kitabda bütün bu məqamların hər birinə diqqət yetirilir. Türk xalqının milli özünəməxsusluğuna işıq salan bu kitab, əminik ki, oxucularda böyük maraq yaradacaq və Türkiyə haqqında bilgiləri daha da artıracaq.

Cəmilə Rüstəmovə
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Etnoqrafiya elminin predmeti və vəzifələri haqqında

Etnoqrafiya elminin müstəqil bir sahəsi kimi XIX əsrin ortalarında Qərbi Avropa və Amerika ölkələrində təşəkkül tapmağa başlamışdır. XIX əsrin 60-70-ci illərində müxtəlif ölkələrdə ilk etnoqrafik təşkilatlar və cəmiyyətlər yaranmışdır.

Yunan sözü olan "ethnos" və "qrafo" sözlərindən əmələ gələrək "xalqın təsviri" mənasını verən etnoqrafiya dünya xalqlarının həyat və məişəti haqqında elmdir [20, s.3].

Anlayışın izahından da göründüyü kimi, etnoqrafiyanın əsas tədqiqat obyektini dünya xalqlarıdır. Bəşəriyyət tarixinin peşəkar elmi səviyyədə ilk etnoqrafı Herodot hesab olunur. Birinci dəfə məhz o, xalqların həyatının təhlilinə yönələn tarixi araşdırmalarla məşğul olmağa başlamış, sonrakı mərhələlərdə Strabon, Juli Sezar, Marco Polo, Mikluko-Maklay və bir çox başqa elm adamları da bu istiqamətdə araşdırmalar aparmışlar. Onların sayəsində bu gün etnoqrafiyanı bir elm kimi tanıyıırıq. Etnoqrafiya sözünün sinonimi kimi elmi ədəbiyyatda bəzən etnologiya terminindən də istifadə edilir [36, s.9].

Bəs bu elmi istiqamət nəyi öyrənir, onun qarşısına qoyduğu əsas vəzifələr nələrdən ibarətdir? Etnoqrafiya xalqları və digər etnik qrupları öz inkişaf yolları, milli tərkibi, mədəni və məişət xüsusiyyətləri kontekstində öyrənən tarixi tədqiqat sahəsidir. Bu sahə

ilə məşğul olan tədqiqatçılar etnoqraflar adlanır. Etnoqraflar tarixi faktların müasir məlumatlarla müqayisəsi əsasında etnik qrupların mənşəyi, mövcudluq əlamətləri haqqında təsəvvür yarada, toplumların mədəniyyətini, adət-ənənələrini təsvir edə bilirlər.

Etnoqrafiya tarixin bir qolu sayılsa da, əslində tarix elmindən xeyli kənara da çıxır. Çünki o, insanları təkcə tarixi kontekstdə deyil, bir çox fərqli rəqurslardan, o cümlədən ekologiya, siyasət və incəsənətin baxış bucağından öyrənir. Etnoqrafiya coğrafi mövqeyindən və tarixi dövrdən asılı olmayaraq etnik icmaların həyatını öyrənir, tədqiq etdiyi icmanın həyatı haqqında dolğun, hərtərəfli təsəvvür əldə edir. Onun ortaya qoyduğu nəticələr əsasında digər elmlərin mütəxəssisləri - dilçilər, folklorşünaslar, antropoloqlar və sosioloqlar daha müfəssəl tədqiqatlar aparırlar.

Etnik qrupların, xüsusən də ənənəvi, kütləvi xarakter daşıyan və gündəlik həyatda özünü göstərən milli elementləri içərisində dillə yanaşı, mədəniyyət də mühüm rol oynayır. Ona görə etnoqrafiya xalqın məişəti ilə yanaşı, mədəniyyətini də ciddi şəkildə öyrənir. Etnoqrafiya xalqların maddi mədəniyyəti olaraq onların ənənəvi yaşayış növlərini – yaşayış yerlərini, məişət əşyalarını, paltarlarını, yeməklərini və s. tədqiq edir. Mənəvi mədəniyyət ənənələri kimi isə ayinlərini, xalq sənətini, dinini, müxtəlif inancalarını və s. tədqiqata cəlb edir. Etnos üzvlərinin mədəni birliyi onların ruhunun spesifik xüsusiyyətləri, bir-biri ilə həmahəngliyi, xalq ruhunun ümumbəşəri

xüsusiyyətlərinin təzahür tərzilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Bu xüsusiyyətlər bütövlükdə etnik (milli) deyilən xarakteri təşkil edir.

Etnoqrafiya təkcə xalqların məişət və mədəniyyətindəki fərqləri, özünəməxsus məqamları öyrənilib üzə çıxarmağa işini məhdudlaşdırmır. Xalqların məişət və mədəniyyətindəki fərqlər qədər oxşarlıqlar da etnoqrafiyanın əsas maraq dairəsindədir. Bütün bunlar xalqların maddi və mənəvi mədəniyyətində, həyat tərzində, tarixi keçmişində özünü göstərən ümumi qanunauyğunluqları müəyyən etməkdə və bu müəyyənləşmə əsasında bəşəriyyətin inkişaf dialektikasını anlamaqda etnoqrafiya və ümumən tarix elminə kömək göstərir.

Etnoqrafiya xalqları öyrənərkən hər bir etnik birliyin varlığının beş əsas əlamətinə istinad edir. Bunlardan bir qismi əsas, digər qismi ikinci dərəcəli əlamətlərdir. Hər bir etnik birlik vahid dilə, vahid etnik əraziyə, məişət və mədəniyyət ümumiliyinə, mənşə birliyinə malikdir. Bununla yanaşı, öz-özünü dərk etmək, öz-özünü anlamaq xüsusiyyəti də hər bir etnik birliyə xas əlamətlərdəndir. Tarixi şəraitdən, inkişaf proseslərinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif dövrlərdə hər bir xalqın həyatında bu əlamətlərdən biri, yaxud bir neçəsi daha aparıcı ola bilər.

Etnoqrafiya elmi dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, folklorşünaslıq, tarix, arxeologiya, antropologiya, sosiologiya və digər bu kimi elmlərlə, eləcə də xalqların

musiqisini, mətbəxini və s. öyrənən ayrı-ayrı elmlərlə sıx bağlıdır [33, s.41].

Türkiyədə etnoqrafik araşdırmalar

Türkiyə türkcəsində ilkin dövrlərdə etnoqrafiya termininin qarşılığı kimi “ilm-i akvam”, “kavmiyyət”, “akvamiyyət”, “tasvir-i akvam tabirleri” kimi ifadələrdən istifadə edilmişdir.

Türkiyədə etnoqrafik araşdırmalar isə əsasən, Tənzimat dövründən sonra başlamış, 1912-ci ildə Satı bəy bu predmeti Mekteb-i Mülkiyədə müstəqil bir kurs olaraq öyrətmiş və mühazirə qeydlərini “Etnografiya İlm-i Akvam” adı altında kitab kimi nəşr etdirmişdir.

1908-ci il inqilabından sonra böyük Türk mütəfəkkiri Ziya Göyalpın millətçilik və türkçülük ideologiyası ilə yanaşı etnoqrafiya və folklora da böyük önəm verməsi bu sahəyə marağı artırmışdır. Etnoqrafiya ilə bağlı araşdırmalar genişləndirilmiş, bu sahəyə dair müxtəlif mövzular kitab və jurnallarda işıqlandırılmışdır. Xüsusilə doktor Hamit Zübeyir Koşay və Rıza Yalmanın araşdırma məqalələri əsl etnoqrafik tədqiqatlar sayıla bilər [1, s.23].

Türk Ocağının nəşr etdiyi “Türk Yurdu” jurnalında Orta Asiya və Anadolu türklərinin etnoqrafik materialları ilə bağlı müxtəlif məqalələrə, həmçinin bəzi əyalət jurnallarında da bu sahədə araşdırmalara geniş yer verilmişdir. Sonrakı illərdə

dövlət və özəl qurumların təşəbbüsü ilə etnoqrafiyaya dair müxtəlif əsərlər nəşr olunmuşdur. 1930-cu ildə isə Ankarada ilk etnoqrafiya muzeyi açılmışdır. Burada bir çox əsərlər toplanaraq sərgilənmişdir.

Ümumən, Türkiyədə etnoqrafiya sahəsində aparılan tədqiqatlarla ətraflı tanışlıq üçün indiyə qədər bu istiqamətdə aparılan araşdırmaların iki mühüm istiqamətini nəzərə almaq lazımdır. Bu istiqamətlərdən biri elmi mərkəzlərdən, o cümlədən universitetlərdən kənarında, etnoqrafiyaya maraq göstərən həvəskar şəxslərin sırf könüllülük fəaliyyəti əsasında apardıqları araşdırmalardır. Bu araşdırmalar əsasında müxtəlif mənbələrdə maraqlı materiallar dərc edilmişdir. Digər istiqamət isə bu sahənin sırf mütəxəssislərinin, elmi mərkəzlərin və universitetlərin öz təşəbbüsləri ilə həyata keçirdikləri peşəkar elmi tədqiqatları, akademik araşdırmaları əhatə edir.

1925-ci ildə Türkiyə Cümhuriyyətinin elan edilməsindən az sonra İstanbul Darülfünunun Tibb Fakültəsində “Antropoloji Araşdırmalar Mərkəzi” qurulmuş, daha sonra isə milli mədəniyyəti tədqiq etmək təşəbbüsü irəli sürülmüşdür.

Türkiyədə etnoqrafiyanın bir elm sahəsi kimi inkişafında ötən əsrin 20-ci illərinin ortalarında qurulmuş “Hars Müdürlüğü ve Hars Encümeni”nin də böyük rolu olmuşdur. Bundan sonra 1927-ci ildə toplanan “Halk bilgisi kongresi”nin təşəbbüsü ilə bir dərnək qurulmuşdur. İstanbulda 1929-cu ildən 1942-ci ilə qədər “Halk bilgisi” haberləri, 1939-cu ildən isə

“Cenupta Türkmən Oymakları” seriyası yayımlanmışdır. 1945-ci ildən 1966-cı ilə qədər “Folklor postası” nəşr olunmuş, 1949-cu ildə İhsan Hınçerin könüllü olaraq qurduğu və bu gün də fəaliyyət göstərən “Folklor araşdırmaları” toplusunun nəşrinə başlanmışdır. Bütün bunlarla yanaşı, “Xalq evləri”nin orqanı olan “Ülkü” və digər, milli eləcə də vilayət səviyyəli qəzetlərdə də yurd bilgisi çərçivəsində folklor və etnoqrafiya məsələlərinə geniş yer verilmişdir.

1932-ci ildə “Türk tarix arxeologiya dərgisi”nin nəşrinə başlanmışdır. Ankarada açılan ilk Etnoqrafiya Muzeyinin ardınca 1935-ci ildə Adanada, 1936-cı ildə Ədirnədə də etnoqrafiya muzeyləri yaradılmış, hər il bu muzeylərin xüsusi nəşrlərinin işıq üzü görməsi bir ənənəyə çevrilmişdir.

Türkiyədə etnoqrafiya sahəsində araşdırmaların aparıldığı qurumlardan biri də “Xalq evləri” və “Xalq odaları” olmuşdur. Cümhuriyyət Xalq Partiyasının mədəniyyət mərkəzləri kimi fəaliyyətə başlayan bu qurumların ilki 1940-ı ildə yaradılmışdır. Adıçəkilən təşkilatlar bir tərəfdən zəngin xalq bilgilərinin toplanmasına, digər tərəfdən isə milli mədəniyyətin öyrənilməsi və xalqın maarifləndirilməsi məsələlərinə diqqət yönəldirdilər. 1945-ci ildə etnoqrafiya və folklor baxımından müəyyən dəyəri olan əsərlərin toplanmasına, “Xalq evləri”ndə folklor və etnoqrafiya muzeylərinin yaradılmasına, toplanan əsər və əşyaların eksponat kimi həmin muzeylərdə qorun-

masına, sərgilənməsinə qərar verilmişdir. Ondan da əvvəl - 1944-cü ildə 405 xalq evindən 90-ında tarix və muzey qolları qurulmuşdur [12, s.66].

Türkiyə mədəniyyəti və etnoqrafiyasının öyrənilməsində Milli Təhsil Nazirliyinin çox böyük rolu vardır. Nazirlik etnoqrafiya sahəsində bir çox materialların, elmi dəyərə malik əsərlərin nəşrinə dəstək vermişdir. Müxtəlif monoqrafiyalar, məlumat kitabları, bölgələrə aid folklor nümunələrinin toplandığı müntəxabatlar, toy adət-ənənələri, Anadolu mətbəxi ilə bağlı kitablar bura aiddir.

1956-cı ildə “Türk Etnografya Dergisi” yaradılmış, bu dərginin 10 sayı çıxmışdır. Dərgidə işıq üzü görən materialların əksəriyyəti, daha çox türk xalqının maddi mədəniyyəti ilə bağlıdır. Həmin materialların bir qismi toplama, digər bir qismi isə təhlil xarakteri daşıyır.

Bu yazılar, əsasən, qədim türk evləri, ocaq, qab-qacaq, mis əşyalar, minicilik, nəqliyyat vasitələri, pal-paltar, yemək, çörək, ağac əşyalar və taxta oymalar, sədəf, bağa çanağından və fil dişindən hazırlanmış bəzək əşyaları, saatsazlıq, lüləçilik, türk əl işləri, bədnəzərdən qorumaq üçün əşyalar, əski əsnaf, mövləviçilik əşyaları, əl işləri, sabunçuluq, bıçaqçılıq, at damğaları, qəhvə və qəhvəçilik və s. kimi maddi mədəniyyət, türk sənətkarlığı mövzularına həsr edilmişdir.

Yazıların digər bir mövzu dairəsi isə toplanmış ədəbi folklor materialları ilə bağlı nümunələr, eləcə də

xalq adət-ənənələri ilə əlaqəlidir.

Digər tərəfdən, “Türk Folklor Araşdırmaları”, “Türk yurdu”, “Köypostası”, “Köye doğru”, “Forum”, “İş dergisi”, “D.T.C Fakültesi dergisi”, Türk-Coğrafiya Qurumunun dərgisi, “Tibb dünyası” dərgisi, “Torpaq məhsulları ofisi” dərgisi və s. bu kimi dövrü və elmi nəşrlərdə də etnoqrafiya mövzularına geniş yer verilmişdir. Bu jurnallarda əl sənətkarlığı, o cümlədən möhürçülük, dəriçilik, çadırçılıq, keçəçilik, xalçaçılıq, mumçuluq və s. mövzularda xeyli sayda yazılar dərc olunmuşdur. Bundan başqa, adıçəkilən nəşrlərdə at sevgisi, Kıbrıs etnoqrafiya və folkloru, ovçuluq, yerli toy ənənələri, qadın və uşaq oyunları, ənənəvi gəncələr dərnəkləri, bəzi Anadolu adətləri, Türkmən və Baraklar, taxtaçı ənənələri, qız qaçırma adətləri və s. bu kimi mövzularda da materiallara təsadüf etmək mümkündür.

Bütün bunlardan əlavə, həmin dərgilərdə müəyyən qədər regional özünəməxsusluqlara da diqqət yönəlir. İstanbul, Balıkesir və başqa yaşayış yerlərinin inkişafı, Yörüklər və Baraklar kimi etnik qruplar haqqında söhbət açılır. Onların adət-ənənələri, inənciləri, bayramları haqqında məlumat verilir, toplanmış bir çox maraqlı materiallar təqdim olunur.

Bu cür materiallara yanaşı, mədəniyyət və etnoqrafiyaya dair bələdçi xarakterli kitablar da işıq üzü görmüşdür. A.Bahanın 1934-cü ildə, Haydan Ocaqçioğlunun 1938-ci ildə başladığı bu işi Ali Rza Yalğın 1945-ci ildə, Remzi Oğuz Arık 1947-ci ildə,

F.Fındıkoğlu 1949-cu ildə, Bilal Aziz Yanıkoğlu 1951-ci ildə, Hamit Koşay 1956-cı ildə, Kemal Güngör 1956-cı ildə və Enise Yener 1960-cı ildə müxtəlif dillərdən çevirdikləri, yaxud özlərinin müəllifi olduqları bələdçi məzmunlu kitablarla davam etdirmişlər.

Universitetlərdə də mədəniyyət və etnoqrafiyanın öyrənilməsi istiqamətində səylər genişlənmişdir. Ötən əsrin ikinci onilliyindən etibarən İstanbul Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsində yardımçı fənn kimi etnoqrafiya və antropologiyanın tədrisinə başlanmış, bu istiqamətdə tədris fəaliyyəti ötən əsrin 30-cu illərində daha da genişlənmişdir.

Həmin illərdə xüsusilə Ankara Dil, tarix və coğrafiya fakültəsində bu sahədə ciddi nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Ötən əsrin 60-cı illərində isə professor Nermin Erdentuğun rəhbərliyi ilə burada Etnoloji adı altında yeni bir kafedra yaradılmışdır. Təxminən eyni vaxtda İstanbul Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsində də Etnoloji-sosial antropoloji kafedrası qurulmuşdur. Burada daha çox ölkə səviyyəsində sosial antropoloji istiqamətin araşdırılmasına və tədrisinə başlanmışdır [12, s.68].

Bu illərdə Ankara Sosial Xidmət Akademiyasında Etnoloji və etnoqrafiyanın bir qolu olaraq Nermin Erdentuğun rəhbərliyi altında Sosial-antropoloji dərslərinin tədrisinə başlanmışdır. Dərsin əsas məqsədi ölkə səviyyəsində sosial və fərdi problemlərin üzə çıxarılması və həlli, ölkənin ənənəvi mədəniyyətinin etnoqrafik özəlliklərinin öyrədilmə-

sindən ibarət olmuşdur. Burada tədris edilən dərslər Türkiyədə etnoqrafiyanın inkişafı baxımından böyük fayda vermişdir.

Yenə Ankara Egitim fakültəsində Nermin Erdentuğun rəhbərliyi ilə ölkə etnoqrafiyasının bir qolu kimi “Sosial antropoloji” dərslərinin tədrisinə başlanmışdır. Nəhayət 1970-ci ildə Diyarbəkər Universitetinin Tibb fakültəsində Sosial antropoloji dərslərinin tədrisinə başlanmışdır.

Beləliklə, universitetlərdə həyata keçirilən tədris fəaliyyəti, ölkə mədəniyyətinin öyrənilməsi istiqamətində aparılan araşdırmaların vahid bir proqram halında ümumiləşdirilməsinə də imkan yaratmışdır.

Universitetlər daxilində aparılan araşdırmalara misal olaraq doktor Rıza Nurun “Türk antropoloji məcmuəsi”ndə dərc etdirdiyi “Sünnət və Türkiyədə sünnətlə bağlı mərasimlər” (1938), Kemal Güngörün “Dənizli məntəqəsi yörükləri üzərində ilk bir tədqiq və nəticələri” (1938), “Cənubi Anadolu yörüklərinin etno-antropoloji tədqiqi” (1941) adlı əsərlərini göstərə bilərik.

Bu dövrdən sonra 1956-cı ilə qədər universitetlərdə etnoqrafiya sahəsində hər hansı xüsusilə sanballı tədqiqat əsəri nəzərə çarpmır. Amma 1956-cı ildən sonra universitetlərin müvafiq fakültələrində elmi metodlarla etnoqrafiya sahəsində ciddi tədqiqatların aparıldığını görürük.

Qeyd edilən dövrdə etnoqrafiya üzrə bir sıra monoqrafiyalar işıq üzü görmüşdür. Bu monoqrafiya-

larda, əsasən, kənd mədəniyyətləri (maddi və mənəvi), Anadolu Acıpayam bölgəsinin məskən tipləri, Anadoludakı sosial qrupların müxtəlif inanc və təcrübələri (doğum, nəzər, yağmur duası kimi adət və inanclar, heyvan xəstəlikləri və müalicə metodları) və s. bu kimi mövzular tədqiq olunur. Sonrakı mərhələlərdə Türkiyə etnoqrafiyası və mədəniyyəti ilə bir sıra yaxın-uzaq ölkələrin, İranın, Pakistanın, Yaponiyanın ənənəvi mədəniyyətləri arasında paralellərin aparıldığı tədqiqat əsərləri də ortaya çıxmışdır.

“Ankara Ziraat fakültəsi yayınları” da Türkiyə etnoqrafiyası və mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün maraqlı mənbələrdəndir. Belə ki, bu yayınlarda heyvandalıq, əkinçiliklə bağlı ənənəvi təcrübələr haqqında ətrafı bilgi verilir, eyni zamanda burada müəyyən səviyyədə türk ailə quruluşu, ənənəvi və sosial mədəniyyətlə bağlı bəzi materiallara da rast gəlmək olur.

Bütün bunlardan başqa, Ərzurum Atatürk Universitetinin Sosioloji bölümündə də bir sıra regional adət və ənənələr, qismən də regional etnik qruplar (Anadolu köçəri kürd əşirətləri) ilə bağlı sosioloji-etnoqrafik xarakterli tədqiqatlar aparılmış, nəticələr işıq üzü görmüşdür.

Qeyd edilənlərlə bərabər bildirək ki, Türkiyədə bu ölkənin Cənubi Avropa ölkələrinin mədəniyyətləri ilə ortaq nöqtələrinin tapılmasına yönəlik tədqiqat işləri hələ də lazımi səviyyədə deyildir. Bundan başqa, qloballaşmanın təsirləri ilə bir çox ölkələrdə olduğu

kimi Türkiyədə də bir çox yerli mədəniyyətlər, etnoqrafik özəlliklər sürətlə sıradan çıxır. Ona görə bu mədəniyyətləri təsbit etmək, aktuallaşdırmaq, qonşu kultürlərlə müqayisəli şəkildə öyrənmək son dərəcə vacibdir. Bu xalqları bir-birinə daha yaxınlaşdırır, daimi sülhə, əməkdaşlığa, mədəniyyətlərarası dialoqa xidmət edərdi.

Qədim türk dövlətləri

Qədim türk tarixində ilk dövlət quruluşu Saklar birliyi olmuş, daha sonra hunlar tarix səhnəsinə çıxmışdır. Hunların ilk hökmdarı eramızdan əvvəl təxminən 220-ci ildə Teoman (Tuman) olmuşdur.

Eramızdan əvvəl 209-cu ildə Mete xaqan özünü hunların başçısı elan etdi. O, Hun dövlətini qəbilə imperiyasına çevirdi. Mete xaqan “Türk milli birliyi”ni yaratmağa nail oldu. Türk tayfalarından başqa monqollar, tibetlilər, tunquslar və çinlilər də onun imperiyasına tabe oldular. Təkcə Orta Asiyada imperiyanın tərkibinə daxil olan tayfaların və şəhər-dövlətlərin sayı 26 idi.

Mete xaqan dövrü qədim türklərin ümumi tarixinin başlanğıcı sayılır. Onun ölümündən sonra hakimiyyət “Tanrının bəlası” ləqəbli Atillaya keçdi. Hun imperiyasının rəhbəri sayılan Atillanın yarım milyonluq atlı və piyada əsgərdən ibarət ordusu vardı. O, Romanı mühasirəyə alıb bütün Şimali İtaliyanı bir neçə dəfə viran etdi. 60 yaşında qəflətən dünyasını

dəyişmiş Atillanın ölümü ilə bağlı indiyə qədər müəmmalar dolaşır. Bəzi alimlər onun gənc arvadı İldica tərəfindən zəhərləndiyini iddia edirlər.

Atillanın ölümündən sonra imperiya onun oğulları arasında bölündü. Hun imperiyasında vətəndaş müharibəsi başladı. Qotlar və onların müttəfiqləri hunlara qarşı yeni güclə üsyan qaldırıb 455-ci ildə onları darmadağın etdilər. Beləliklə, türk etnosunun son parçalanması başladı.

Hunlardan sonra siyasi səhnəyə Göktürklər çıxdı. Türk tarixçiləri Göktürklərin Mete xaqan dövründəki Asiya hunlarının davamı olduğunu göstərir.

Göktürk xanlığının qurucusu və ilk hökmdarı 552-ci ildə avarları məğlub edərək Orta Asiyadan Qərbə köç etməyə məcbur qoyan Bumin xaqan idi. Göytürklərin paytaxtı kimi isə Hun imperiyasının keçmiş paytaxtı sayılan Ötüken seçilmişdi. Göktürklər dövlət idarə sistemini hunlardan aldılar. 582-ci ildə bu tayfa birliyi Qərbi Türk Xaqanlığına (Orta Asiya, 740-cı ilə qədər) və Şərqi Türk Xaqanlığına (Orta Asiya, 745-ci ildə uyğurlar tərəfindən darmadağın edildi) parçalandı. 50 ilə yaxın müddət ərzində Şərqi Göktürklər çinlilərin hakimiyyəti altında qaldılar.

Göktürklər siyasi səhnəyə çıxdıqdan sonra türk xalqlarının tarixində dövlətin rəsmi adı kimi “türk” sözü işlənməyə başladı. Onlar özlərinə türk xalqı mənasını verən “türk budun (bodun)” deyirdilər. Çin mənbələrinə görə, Göktürklər əvvəlcə 22 ailədən ibarət idilər. Türk tarixində Göktürklərin ən böyük

nailiyyəti türkləri birləşdirmələri sayılır. Məşhur Orxon-Yenisey yazıları da Göytürklərin dünyaya ən qiymətli miraslarındanındır.

Orxon çayı sahilində İkinci Türk Xaqanlığının süqutundan sonra erkən feodal dövləti olan Böyük Uyğur Konfederativ Xaqanlığı (745-840) yarandı. Ordu Balıq (Kara Balsaqun) şəhəri paytaxt oldu. Göktürk dövləti tədricən uyğur dövlətinə çevrilməyə başladı. Göktürklərlə yanaşı uyğurlar da Asiya hunlarına mənsub idilər. Eramızdan əvvəl III əsrdən eramızın IV əsrinə qədər olan dövrdə hun tayfa ittifaqında uyğurlar mühüm rol oynayırdılar.

Böyük Uyğur Xaqanlığı 95 il öz varlığını davam etdirdi və Yenisey türkləri - qırğızlar tərəfindən süquta uğradı (840). O dövrlərdə türk etnosunun ən böyük problemi mürəkkəb soy-dövlət münasibətləri ilə bağlı idi. Türk etnosunun möhkəmlənməsində maraqlı olmayan üçüncü güclərin iştirakı ilə öz aralarında apardıqları çoxsaylı müharibələr onlar üçün fəlakətli sayılırdı. Çinlilər çoxdan belə bir kənar gücə çevrilmişdilər.

Doqquz oğuz və bir uyğur tayfasının birləşməsindən yaranmış uyğurlar On Uyğur ("on uyğur") kimi tanınırdılar. "Uyğur" sözü "müttəfiq", "birləşmiş" mənalarını ifadə edir. On Uyğur ifadəsi bu kontekstdə "on müttəfiq", "on tayfa" mənasındadır. Uzaq antik dövrdə ədədi adlar etnik sinonimlərə çevrilirdi. Məsələn, "ouz oğuz" (otuz oğuz) dedikdə Bəsmilinin otuz tayfası nəzərdə tutulurdu [32, s.39].

Beləliklə, köçəri xalqların tarixi oyun qaydalarının tez-tez dəyişdiyi meydana bənzəyir. Türk xalqları tez-tez müəyyən bir tayfanın (skiflər, alanlar, hunlar, aslar, bulqarlar, xəzərlər, peçeneqlər, polovtsiyalılar, tatarlar, türklər və s.) hakimiyyəti altında idilər. Hakimiyyətlər dəyişdikcə böyük bir dəstə sürəkli şəkildə bir-birinə qaynayıb qarışırdı. Amma heç kim yaşadığı coğrafiyanı tərk etmirdi. Dəyişən, əsasən, liderlər olurdu.

Elm türklərin lap qədimlərdən Tenqrizm inancına tapındıqlarını sübuta yetirir. Belə ki, Tengri xaçı simvolunun 7 min ildən çox yaşı var. Bu, Arkaimdə tapılan keramika qablarda qeyd olunur. Bundan başqa, türklərin mal-qaranı, o cümlədən atları əhliləşdirmiş, təkər və arabanı icad etmiş ilk şəxslər olması tarixi reallıqdır. Onlar mis, bürünc, dəmir və polad hasilatı texnologiyasını erkən dövrlərdən mənimsəmiş, tağlı və qübbəli tikililər də daxil olmaqla unikal arxitektura-ya malik şəhərlər qurmağı öyrənmişdilər.

Döyüşlərdə həlledici üstünlük yaradan, metal hərbi texnikanın hazırlanmasını, onlardan istifadəni ilk həyata keçirənlər də məhz türklər sayılır. Onlar həm də mixi yazıları, rün və əlifba şəklində yazı dilini ilk yarananlar arasında idilər. Bütün bunlar arxeoloji qazıntılar və tarixi araşdırmalar əsasında öz təsdiqini tapır.

Bu gün türklərin daha çox harada yaşadıklarını müəyyən etməyə çalışsaq, qədim türk xalqlarının nəsilələrinin, demək olar ki, bütün dünyada yayıldıklarını görəcəyik: Mərkəzi və Orta Asiyada, Cənub-Şərqi Avropada, Zaqafqaziyada, Aralıq dənizi

ölkələrində və s. türklər məskunlaşdılar. Qazaxlar, altaylar, balkarlar, çuvaşlar, tatarlar, özbəklər, türklər, azərlər, türkmənlər, qırğızlar, osmanlılar, yakutlar, başqırdlar və bir çox başqa xalqlar qədim türk boylarının davamçılarıdır.

Türk xalqlarının əksəriyyəti Azərbaycan, Türkmənistan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkiyə kimi dövlətlərin yerləşdiyi Orta və Orta Asiya torpaqlarında birləşib.

Türkiyə tarixindəki mühüm hadisələr

Qədim dövrlərdə Türkiyə ərazisində müasir Türkiyənin bütün ərazisinə yayılmış bir dövlət yox idi.

Müasir Türkiyənin əsas hissəsi olan Kiçik Asiya yarımadası bəşər mədəniyyətinin yaranması və inkişafının qədim mərkəzlərindəndir. Xüsusilə, erkən əkinçilərin çiy kərpicdən tikilmiş yaşayış evləri, rəsm və keramik heykəllərlə bəzədilmiş dini tikililər, neolit dövrünə aid qalalar (Hacılar, Çatal-Kuyuk, Mersin və s.) burada geniş yayılıb.

Eramızdan əvvəl II minillikdən etibarən Kiçik Asiya Qədim Şərqi bir-birinin ardınca yaranan quldar dövlətlərinin tərkibində idi: Het İmperiyası, Midya, Əhəməni İrəni, Makedoniyalı İsgəndər dövləti, Roma imperiyası və s. Sonralar bu ərazilər Bizans imperiyasına aid oldu.

Türk köçəri oğuz tayfaları yarımadaya XI əsrdən gəlməyə başladılar və Bizansdan ələ keçirdikləri

torpaqlarda böyük Səlcuqlu dövlətini qurdular. Sonrakı əsrlərdə, xüsusən XIII əsrdə türk boylarının Şərqdən Qərbə köçü gücləndi. Bu, daha çox monqol istilasası ilə əlaqədar idi. Səlcuqlu dövləti XIII - XIV əsrlərdə hakim Osman sülaləsinin banisinin adını daşıyan Osman bəyliyi də daxil olmaqla, ayrı-ayrı bəyliklərə bölündü.

XIV-XVI əsrlər ərzində bu bəylik uğurlu yürüşlər nəticəsində Kiçik Asiya, Balkan yarımadası, Cənub-Qərbi Asiya və Şimali Afrikadakı ərəb ölkələrini əhatə edən geniş bir Osmanlı imperatorluğuna çevrildi. Osmanlı şahzadələri həm sultan, həm də xəlifə, yəni bütün dünya müsəlmanlarının mənəvi liderləri sayılırdılar. İllərlə davam edən müharibələr zamanı türklər Balkan yarımadasının demək olar ki, hamısını tutdular. Bizans imperiyası isə türklərin 1453-cü ildə fəth etdikləri Konstantinopol şəhərinə qədər kiçildi.

Osmanlı imperiyası sürətlə genişlənərək bir zamanlar Bizans imperiyası olan ərazilərin bütün torpaqlarını ələ keçirdi və sərhədlərini hətta bu ərazilərdən də xeyli kənarlara doğru genişləndirdi. Rusiya imperiyası da daxil olmaqla bütün qonşuları ilə aktiv müharibə vəziyyətində olan Osmanlı imperiyasının genişlənməsi 1914-cü ildə başlayan Birinci Dünya Müharibəsinə qədər davam etdi. Sonra isə müharibənin nəticələrinin təsiri ilə ərazilərin kiçilməsi prosesi baş verdi.

Osmanlı imperiyası bütün mövcudluğu boyu fəth etdiyi xalqlara böyük təsir göstərmişdir. Sultan

Süleyman Qanuni dövründə Osmanlı imperiyasının sərhədləri Şimaldan Krıma, cənubdan Yəmən və Sudana qədər, Cənub-Qərbdən isə İspaniyaya qədər uzanırdı.

XVI əsrdən imperiya Avropa üzərində iqtisadi və hərbi üstünlüyünü tədricən itirməyə başladı. XIX əsrdə Rusiya və bəzi Qərb ölkələrinin təxribatı ilə Osmanlı torpaqlarında bir-birinin ardınca üsyanlar baş verdi. Birinci Dünya Müharibəsi Osmanlı İmperiyası üçün uğursuzluqla başa çatdı. İmperiya dağıldı və sonradan Atatürk kimi tanınacaq Mustafa Kamalın rəhbərliyi ilə Türkiyə Cümhuriyyəti elan edildi.

Atatürk sultanlar dövrünün bütün qanun və ənənələrini ləğv edərək Türkiyəni dünyəvi dövlətə çevirdi. O, sultan hakimiyyətini aradan qaldıraraq Türkiyəni cümhuriyyət kimi formalaşdırdı. Dünyəvi təhsili ölkəyə gətirdi, dini təhsili ləğv etdi, insanların geyim tərzində islahatlar apardı. Avropa ölkələrinin nümunəvi qanunvericilik normalarının Türkiyədə də tətbiqinə başladı. Dinlə dövlətə bir-birindən ayırdı. Ərəb lifbasını latın əlifbası ilə əvəzlədi. Qadınlara bir çox hüquqlar verdi. Bu geniş islahatlar sayəsində Türkiyə bu gün gördüyümüz müasir, güclü dövlətə çevrildi.

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Türkiyədə çoxpartiyalı sistem tətbiq olundu. 1950-ci ildə müxalifətdə olan Demokratik partiya seçkilərdə böyük qələbə qazandı. Bu qələbənin nəticələri 1954-1956-cı illərdə keçirilən iki seçki ilə daha da möhkəmləndi. Bununla belə Baş nazir Adnan Menderesin tətbiq etməyə

başladığı bir sıra avtoritar üsullar müxalifətin narazılığına səbəb oldu və ölkədə qarışıqlıqlar yarandı. Türkiyə vətəndaş müharibəsinin astanasına gəldi. 1960-cı ildə hərbi çevriliş oldu. Demokrat Partiyasının rəhbərləri korrupsiya və vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə ittihamları ilə mühakimə edildilər. Menderesin özü, xarici işlər naziri və maliyyə naziri edam cəzasına məhkum edilərək asıldılar.

1961-ci ildə ordu hakimiyyəti yeni parlamento təhvil verdi. Lakin o dövrlərdə keçirilən parlament seçkilərində heç bir partiya üstünlük qazana bilmədi. Nəticədə koalisiyalar hakimiyyətə gəldi. Partiyalar arasında dərin fikir ayrılıqları olduğundan koalisiyalar tez-tez dağılırdı. Nəticədə 1971-ci ildə ordu yenidən təşəbbüsü ələ alaraq hakim koalisiyanı dağıtdı və müvəqqəti hökumət quruldu.

Ölkədə vəziyyətsə getdikcə pisləşirdi. Ötən əsrin 70-ci illərində Türkiyədəki sağçı və solçu siyasi qruplara aid fəalların bir-birinə qarşı terror aktları xeyli genişlənmişdi. Bu vəziyyət sosial, dini və etnik qarşıdurmaları getdikcə kəskinləşdirir, şəhər və əyalətlərdə hərbi vəziyyət tətbiq edilirdi. Ordu ölkədə xaosun, vətəndaş müharibəsinin qarşısını almaq üçün yenidən sərt tədbirlərə əl atdı. 1980-ci ilin 12 sentyabrında növbəti hərbi çevriliş oldu.

Hakimiyyətə gələn general Kənan Evrenin başçılıq etdiyi yüksək rütbəli zabitlər qrupu islamçılardan kommunistlərə qədər radikallara qarşı böyük repressiyalar həyata keçirdilər. Əvvəlki onillikdə

siyasi meydanda olan bir çox siyasətçilər mühakimə edildilər. Onların çoxuna siyasətlə məşğul olmaq qadağası qoyuldu. Amma hərbi diktatura dövründə Türkiyə müəyyən iqtisadi uğurlar da qazandı.

1983-cü ildə isə Türkiyədə parlamentli idarəetmə sistemi bərpa olundu. 1983-1996-cı illər arasında müxtəlif koalisiya hökumətləri fəaliyyət göstərdi. 1996-1997-ci illərdə Türkiyə islamçılığının əsas dayağı kimi görünən Rəfah partiyası koalisiyanın başlıca tərəfdaşı sayılsa da, ordu koalisiyanın dağıdılmasına və partiyanın fəaliyyətini qadağan etməyə müvəffəq oldu. Lakin Refah mütədil siyasi platformada yenidən toparlandı və 2002, 2007-ci il seçkilərində AKP adı ilə qalib gəldi.

Türkiyə vətəndaşı olan kürdlərin son onilliklərdə müstəqillikləri uğrunda fəal mübarizə aparması, təkrarlanan qiyam cəhdləri, partizan müharibələri və terror Türkiyənin daxili siyasətinə və idarəçiliyinə təsirsiz ötüşməmişdir.

2002-ci ilin avqustunda Türkiyə Parlamentində islahat proqramı təsdiqləndi. 2004-cü ilin oktyabrında Avropa Komissiyası üzvlüklə bağlı danışıqlara başlamağı tövsiyə etdi. Lakin Türkiyənin 2004-cü ilin mayında Avropa Birliyinə daxil olan yunan Kiprini tanımaq istəməməsi Avropa ilə münasibətləri mürəkkəbləşdirdi. Məlum olduğu kimi, Türkiyə Kiprdə yaşayan türklərin müdafiəsi məqsədilə 1974-cü ildə adanın şimal hissəsinə qoşun yeridib və o vaxtdan adanın cənub hissəsindəki hökumətin legitimliyini tanımır.

Ermənilərin ötən əsrin əvvəllərində birinci dünya müharibəsi zamanı Osmanlı Türkiyəsində baş vermiş müəyyən hadisələrə istinadən uydurduqları və bəzi beynəlxalq dairələrdə ara-sıra gündəmə gətirdikləri qondarma erməni soyqırımı məsələsi də Türkiyənin xarici siyasət problemlərindəndir.

Avropa Birliyinə üzvlük, kürd, erməni və Kipr məsələsi də daxil olmaqla Türkiyənin xarici siyasət problemlərinin hər birinin özünəməxsus olduğunu, Türkiyənin dünyanın müxtəlif ölkələri ilə siyasi münasibətlərinə mənfi təsir göstərdiyini görürük. Kipr problemi Yunanıstan və Avropa Birliyi ilə bağlıdır. Erməni problemi qondarma erməni soyqırımını tanımış dövlətlərlədir. Kürd problemi isə İraq, İran və Suriya ilə əlaqədardır. Türkiyə dövləti son onilliklərdə bu problemlərin həlli üçün böyük səylər göstərir: konstitusiyada müəyyən dəyişikliklər edir, dövlət idarəçiliyində ordunun rolunun azaldılması siyasətini həyata keçirir, müxtəlif qütblər arasında siyasi dialoqu gücləndirir.

Türkiyənin coğrafi mövqeyi

Türkiyə Aralıq dənizi bölgəsində yerləşir. Ölkənin əsas hissəsi cənub-qərb Asiya regionundadır, ərazisinin təxminən 3%-i isə Avropanın cənub-şərqinə düşür. Ölkənin Avropa hissəsi Asiya hissəsindən Mərmərə dənizi, Bosfor və Dardanel boğazları ilə ayrılır. Türkiyə sahilləri şimalda Qara dəniz, qərbdə Egey dənizi, cənubda Aralıq dənizi ilə əhatə olunub.

Türkiyə Qərbdən Şərqə 1600 km, Şimaldan Cənuba 800 km uzanır. Ölkənin ümumi ərazisi 783.600 km²-dir. Bunun 755.700 km²-i Asiyada, 23.800 km²-i Avropadadır [40].

Türkiyənin Şimal, Qərb və Cənubunda dağ silsilələri, Şərqində isə alçaq dağlar (dəniz səviyyəsindən 1050 m hündürlükdə) sıralanıb. Qərbdə dağlar bir qədər dənizə doğru enir. Anadolu dağlarının və Toros dağlarının Şimal silsiləsi qurşaq kimi uzanaraq Şərqə doğru genişlənir. Ən yüksək dağ zirvəsinin hündürlüyü 5,1 km-dir.

NATO və BMT-nin tamhüquqlü üzvü olan Türkiyə bu gün dünyanın siyasi səhnəsində mühüm rol oynayır. Qərbin bir çox mütərəqqi ənənələrini mənimsəməklə yanaşı, Şərq simasını da qoruyub saxlayır. Türkiyənin Avropa və Asiyanın kəsişməsindəki əlverişli coğrafi mövqeyi onu dünya turizmində lider edib. Türkiyədə mülayim subtropik iqlimə görə mayın əvvəlindən sentyabrın sonuna kimi istirahət etmək mümkündür. Burada dörd fəsil eyni vaxtda yaşanır: ilin eyni vaxtında həm Aralıq dənizində üzmək, həm də Ərzurumda xizək sürmək olar.

Türkiyə 7 coğrafi bölgəyə bölünüb: Mərmərə, Egey, Aralıq dənizi, Cənub-Şərqi, Şərqi, Qara dəniz və İç Anadolu. Ölkə Bolqarıstan, Yunanıstan, Suriya, İraq, Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistanla həmsərhəddir. Türkiyə ilə Suriya arasındakı sərhəd bu sərhədlərin ən uzunudur. Şimalda Qara dəniz istisna olmaqla, Türkiyənin Rusiya ilə birbaşa sərhədi

yoxdur. 1923-cü ildən ölkənin paytaxtı Ankaradır. Türkiyənin ən böyük şəhərləri İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa, Adana, Qaziantep və Kayseridir.

Türkiyə, qeyd etdiyimiz kimi, dörd dənizlə əhatə olunub: Şimaldan Qara dəniz və Mərmərə dənizi, Qərbdən Egey dənizi və Cənubdan Aralıq dənizi. İstanbul və Dardanel boğazları Türkiyənin Avropa və Asiya torpaqlarını ayırır.

Türkiyənin nisbətən geniş çay şəbəkəsi su elektrik stansiyalarına elektrik enerjisi istehsal etməyə və kənd təsərrüfatında istifadə üçün torpaqları suvarmağa geniş imkan verir. Ölkənin ən uzun çayları - Sakarya, Kızılırmak, Yeşilirmak Qara dənizə tökülür. Məşhur Dəclə və Fərat çayları Şərqi Anadoludan başlayır, cənubdan Suriya və İraqa axır. Böyük Menderes və Gidiz çayları Ege dənizinə tökülür. Maritza çayı Türkiyə ilə Yunanıstan sərhədini təşkil edir və Seyhan şərq yüksəkliklərindən birbaşa Aralıq dənizinə çatır. Bu çaylar Türkiyənin ən böyük və ən əhəmiyyətli çaylarıdır.

Türkiyədə təxminən 300 təbii və 130 süni göl var. Ən çox göl Şərqi Anadolu bölgəsindədir. Van gölü 3,7 km² sahəsi ilə Türkiyənin ən böyük gölüdür. Erçək və Hazar gölləri də Türkiyənin böyük göllərindəndir. Bundan başqa, Buğa dağlarında çoxlu göllər var: Beyşehir, Eğirdir, Burdur və Acıgel.

Sapanca, Ulubat, İznik, Manyas, Küçükçekmece, Büyükçekmece gölləri Mərmərə dənizi bölgəsində yerləşir.

Türkiyədəki etnik qruplar

Subetnos, yaxud başqa bir deyişlə subetnos daha böyük bir xalqa (etnosa) mənsub olan, lakin mədəniyyətləri, dilləri (dialektləri), coğrafi mənşəyi fərqli olan və bu fərqi daha gec dərk edən insanların sıx məskunlaşmış qrupudur. Subetnik qrupun öz adı var və onun üzvləri eyni vaxtda həm etnosa, həm də alt etnosa (məsələn, tatarlar arasında naqaybaklar, osetinlər arasında diqorlar) mənsub olurlar.

Türklərdə yerli əhali ilə inteqrasiya etməyən, öz patriarxal həyat tərzini qoruyub saxlayan köçəri və yarımköçəri çobanlar subetnik qruplara daxildir. Bura Yörükləri, Türkmənləri, Taxtacları, Abdalları, Zeybekləri, Çepniləri aid edə bilərik. Onların yalnız bir qismi məskunlaşaraq türklər tərəfindən assimilyasiya olunub. Bu etnik qruplar Altay ailəsinin türk qrupuna aid türk dilində danışır. Dialektləri Anadolu qrupu (Cənub-Qərb, Mərkəzi, Şərq, Şimal-Şərq, Qara dəniz, Cənub-Şərq, Kastamonulu və Karamanlı ləhcələri ilə) və Rumeli dialektidir. Subetnik qruplar qəbilə-tayfa bölgüsünü saxlayırlar.

Yörüklər. Yörüki (Yörüki, Yoruki, Yoruki; həmçinin Yörük(lər) [Yürüklər], həmçinin Yürük(lər) [Yürükler], lit. (Yürük(lər) [Yürüklər]) həm də "güclü, döyüşçü" deməkdir) - daha köklü türklər, , türkdilli qruplardan fərqli olaraq, köçəri çobanlıqla məşğuldurlar. Əsasən qoyun saxlayırlar.

Daha dar bir tarixi kontekstdə Yörüklər yeni

yananmaqda olan türkmən etnosundan ayrılaraq Qərbdən kənara - İrana, daha sonra isə Bizansa, Səlcuq türklərinin, daha sonra isə Osmanlı türklərinin basqınlarının başçılıq etdiyi Bizansa köçmüş oğuz qrupunun köçəri türk tayfalarıdır. Nəhayət, İranda islamı qəbul edən köçəri Yörüklər Koninin, daha sonra isə Osmanlı sultanlarının hakimiyyətinin əsasını təşkil etmişlər. Yörük xalqı çoxdan bir sıra qruplara bölünmüşdür:

- Kontrastlı,
- Əli Əfəndi,
- Mərc,
- Coyotes,
- Coşlu,

Köçərilər çox vaxt dərviş, islam təbliğatçısına çevrilir və bu funksiyanı özlərinin qazi - müqəddəs müharibənin, qazavatın kafirlərə qarşı döyüşçüləri rolu ilə birləşdirirlər. Maraqlıdır ki, İslam ölkələrindəki qadınlardan fərqli olaraq Yörük qadınları heç vaxt çadra örtməmişlər.

Bir ehtimala görə, yörük sözü türkcə “yürümək” felindən əmələ gəlib və gəzmək, getmək, irəli getmək mənaları verir. XIV əsrin ortalarında Osmanlı hərbi birləşmələri ilə Balkanlara daxil olan türkdilli Yörüklər əsas nəqliyyat yolları (Trakiya, Dobruca, Makedoniya) boyunca kütləvi şəkildə məskunlaşdılar.

Müasir Türkiyədə, xüsusilə sənaye və sosial cəhətdən zəif inkişaf etmiş Şərqi və Cənub-şərqi bölgələrində (Toros dağları, daxili Anadolu, Ermənistan

yaylası) Yörük qrupları ənənəvi yarı köçəri həyat tərzini davam etdirirlər. Onlar, əsasən, alaçıqlarda yaşayırlar.

Köçərilər arasında qadın və kişi arasında mükəmməl bərabərlik var. Köçərilərdə ən mühüm məsələ əmək bölgüsüdür. Yörük qadınları kişilərlə, o cümlədən öz nəsillərindən kənar kişilərlə dost ola bilirlər. Gənc kişilər və qadınlar birlikdə işləyir, asudə vaxtlarını birgə keçirirlər. Bununla yanaşı, cinslərarası münasibətlərdə ən yüksək əxlaq normalarına riayət edilir. Köçəri yörüklər arasında çoxarvadlılıq da yoxdur. Yörük ənənələri bizdə Osmanlıların ilkin həyatı haqqında müəyyən təsəvvür yaradır.

XI əsrdə köçəri oğuzlar Malazgirt qələbəsindən sonra İrandan keçərək Anadoluya gəlmişlər. Burada onlar ənənəvi həyat təzlərini davam etdirmişlər. Türkmən kimi tanınan bu insanların bir qismi sonradan ərəzidə daimi məskunlaşmışdır. Anadolunun türkləşməsi və islamlaşması ilə oğuzlar bütün Anadoluya yayılmışlar. Bəziləri oturaq həyatı mənimsəyib türkmən adını, bəziləri isə köçəri həyat tərzini davam etdirərək Yörük adını götürmüşdür [7, s.53-69].

Türkmənlər. “Türkmən” ifadəsi, əslində, süni yaradılmış ifadədir. Müxtəlif oğuz qruplarını bir-birindən ayırd etmək üçün bu ifadəni ərəblər və suriyalılar yaradıblar. Bu, təxminən 9 – 14-cü əsrlərə təsadüf edir. Əsrlər ərzində türkmən ifadəsi öz mənasını bir neçə dəfə dəyişib.

Birininin fikrincə, türkmənlər islamı qəbul etmiş oğuzların bir hissəsi idi. X əsrin ortalarında İslamı qəbul etdikdən sonra bu termin öz mənasını itirdi. Oğuzların hamısı türkmən oldu. “Türkmən” termini o dövrdə mənbələrdən itdi.

XI – XII əsrlərdə bu terminin ərəb, fars, suriya və latın ədəbiyyatında yayıldığını görürük. Xorasandan basqın etmiş Səlcuq sultanına tabe olmayan oğuzlar türkmənlər sayılırdı. Bu türkmənlər ikidilli (oğuz və fars) idi. Səlcuqlar özləri türkmənlərə, yəni digər oğuzlara qarşı çıxırdılar.

XIII-XIV əsrlərdən “türkmən” termini aydın etnik mənasını almağa başladı və tədricən türkmən xalqı formalaşdı. Türkmən xalqının tarixi, mədəniyyəti, gündəlik həyat tərzini haqqında indiyə qədər çox yazılıb. Ancaq bunlar əsasən bugünkü Türkmənistan topraqlarında yaşayan türkmənləri maraqlandırmaqdadır. Bununla belə, Türkmənlər, Türkmənistanla yanaşı bir sıra fərqli ölkələrdə də bir alt etnik qrup təşkil edirlər. Belə ki, türkmənlər İraq və Suriyada ərəblərdən və kürdlərdən sonra üçüncü böyük etnik qrupdur. Bundan başqa, İran, Əfqanıstan və Türkiyədə də yaşamaqdadırlar [27, s.32].

X əsrdə Anadoluya köç edən türkmənlər, bölgəyə hakim 26-cı sivilizasiya olan və daha sonra Türkiyə Cümhuriyyətinə çevrilən Osmanlı imperatorluğunun əsas etnosunu təşkil etdilər. Xalqlar arasında böyük dil, mədəni və mənəvi oxşarlıqlarla yanaşı, özünəməxsusluqlar da vardı. Türkiyədə yaşayan, yerli

əhali ilə qismən assimilyasiya olunmuş təxminən 20.000 türkmən var. Türkiyəyə yəqin ki, etnik türkmənlərin bu günə qədər digər etnik qruplarla təhlükəsiz və sülh şəraitində yaşadığı yeganə ölkədir.

Taxtaçılar. Taxtaçılar Türkiyənin ən qapalı etno-məzhəb qruplarındanırlar. Onlar ciddi endoqamiya (Endoqamiya müəyyən sosial və ya etnik qrup daxilində nikahı nəzərdə tutan normadır) saxlayır, əcnəbilərin dini mərasimlərdə iştirakını qadağan edir, buna görə də liturgiya formasını alırlar. Bu xalq, demək olar ki, yazılı mədəniyyətdən təsirlənmir. Lakin zəngin şifahi ənənəyə malikdir. Taxtaçılar şəhərlərə köçdükdə çox vaxt ayrı-ayrı məhəllələr təşkil edir, ətrafdakı insanlara qarışmırlar. Tədqiqatçılar taxtaçıların sayının hazırda 100 mindən çox olduğunu təxmin edirlər. Daha dəqiq rəqəmlər isə mövcud deyil.

Taxtaçıların tarixi məşğuliyyəti odunçuluqdur. Görünür, xalqın adı da elə buradan gəlir: taxta “taxta” və taxtacı “taxtaçı” və “odaçan” [19, s. 20].

Taxtaçılar ələvi təriqətinin ehkamına sadıqdırlar. Onların əsas ziyarətgahları Kiçik Asiyanın qərbində, İzmir və Aydında yerləşir. Hər iki məbəd ruhani bələdçilərin irsi qəbilələri olan dedes tərəfindən idarə olunur. Bu babaların şiələrin səkkizinci imamı İmam Rzaya (vəfatı 818) aid olduğu güman edilir. Onun İranın Məşhəd şəhərindəki məzarı həm də müqəddəs mərkəz, bir növ şiələrin “Məkkə”si sayılır.

1887-ci ilə qədər Taxtaçılar (Kıptilər, Süryanilər və digər xristian azlıqları kimi) Osmanlı ordusuna cəlb

edilmirdilər. Taxtaçı toplumlarının əsas rəhbərləri bu ailələrdən olan uşaqların sünni həmyaşıdları ilə birlikdə oxumalarına da qadağa qoymuşdu. Bu, yanaşma taxtaçıların yeni nəsillərinin çoxillik ənənələri pozmadan davam etdirmələrinə kömək göstərirdi.

Taxtaçı camaatı bir tərəfdən gənclərlə böyükər arasında mənəvi birliyə, digər tərəfdən isə tam və şüurlu itaətə əsaslanan ayinlərə və xüsusi məcburi etiketlərə əsaslanır.

Abdallar. Abdal sözü abdal, sərgərdan dərviş mənəsi verir. Bu, Əfqanıstanda yaşayan türk xalqlarından birinin adıdır. Anadoluda da abdal adlı köçəri tayfa var.

Abdal Türkiyənin alt etnoslarından biridir. Onlar avropoid irqinə aiddirlər. Sayları rəsmi olaraq 1,2 min nəfər göstərilir. Müstəqil mənbələrə görə isə Abdalların sayı daha çoxdur, hətta bir neçə onlarla mindir. Qərbi və Orta Anadoluda yerləşirlər: Qərbdə Bolu, Əskişəhər və Dənizli vilayətlərindən, Ankara və Konyadan keçərək cənubda Antalya, Adana və Qaziantepə qədər abdalların məskun olduqları ərazilərdir.

Onların az bir hissəsi Nevşehir, Kayseri, Sivas, Tokat, Yozqat, Sinop və Çorumda yaşayır. Abdallar oğuz qrupuna aid türk dilinin Anadolu dialektlərində danışirlar. Abdalların danışdıqları dil fars və kürd dillərinin də təsirinə məruz qalaraq türk qrammatikası əsasında müəyyən özünəməxsusluq qazanıb. Onların möminləri şiə müsəlmanlardır. Ələvi təriqətinə bağlıdırlar. Əsas məşğuliyyətləri maldarlıqdır. Daha

çox qoyun və keçi saxlayırlar. Yaşayış yerləri keçə parçadan hazırlanmış alaçıqlardır. Qəbilə bölgüsü ənənəsini indiyə qədər qoruyub saxlayırlar.

Abdal, Abdali adlı əhali qrupu haqqında tarixi qeydlər, eramızın birinci minilliyinə, Süryani və Yunan yazıçılarının əsərlərinə təsadüf edir. Onlar elm aləmində daha çox Eftalitlər kimi tanınırlar. Bu xalqın mənşəyi hələ də mübahisəlidir. Bununla belə, onların Orta Asiya tayfaları olması əksriyyət tərəfindən qəbul edilir. Dillərində Şərqi İran tayfalarının xüsusiyyətləri özünü göstərir. Görkəmli alman şərqşünası Cozef Markvart eftalitlərin qədim adını müasir əfqan (həmçinin dildə Şərqi İran) tayfalarının böyük bir qrupunun - abdalların adı ilə müqayisə etmişdir.

Bundan əlavə, abdal etnonimi Orta Asiyanın türkdilli xalqlarının - türkmənlərin (ən böyük müasir türkmən tayfalarından biri - Şimali Xorəzmdə, Manqışlaqda və Türkiyədə yaşamış Çoudorlardır) tayfa bölmələrinin adları arasında qeyd olunur.

Abdal adına başqırdlar arasında da rast gəlmək olar. Abdalların qaraçılarla eyniləşdirilməsi ehtimalı bir zamanlar mövcud olsa da, bu ehtimal indi qəti şəkildə rədd edilir. O, yəqin ki, abdal termininin ikinci (etnomik funksiyasından əlavə) mənası ilə bağlıdır. Orta əsrlərdə Türkiyədə və ora bilsin ki, həm də Orta Asiyada abdal kimi tanınan qələndər dərvişlərin xüsusi bir kontingenti var idi. Abdallarla bağlı bütün məlumatlar XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Şərqi Türküstanda bu terminin hər iki mənasının

birləşməsinə işarə edir [41].

Zeybeklər. Zeybeklərin Yörüklərin nəslindən olması güman edilir. Qədim dövrlərdə zeybek “döyüşçü” mənasını daşıyırdı. Sonralar bu ad quldurlara və vergiyiğanlara qarşı müharibələrdə xalqın müdafiəçisi kimi çıxış edən mühafizlərin adı olmuşdur. Zeybek birliyinin başçısı efe adlanırdı. Onların döyüşçüləri zeybek və ya kizan kimi tanınırdı. Kizanlar adətən yeni gələnlər və ya təcrübəsiz zeybeklər idi. Zeybek birliyi daxilində münasibətlər bərabərhüquqluluğa əsaslanırdı. Qərarlar demokratik şəkildə qəbul edilir və efe tərəfindən təsdiqləndikdən sonra məcburi xarakter daşıyırdı. Zeybeklər müəyyən ritual hərəkətlərdən istifadə edirdilər. Məsələn, zeybek statusunun verilməsi mərasimi Ahi qardaşlığının ayinlərinə çox bənzəyirdi.

Ən böyük zeybek əhalisi Kiçik Asiyada və xüsusilə Qərbi Anadoluda (İzmir şəhərinin indi yerləşdiyi yerdə) yerləşirdi. Zeybeklər 1919-1922-ci illər Türkiyə-Yunan müharibəsi zamanı Qərbi Anadolunu işğal edən Yunan ordusunda vuruşmuşdular. Türkiyə Cümhuriyyəti və milli ordu qurulduqdan sonra zeybeklərin çoxu bu orduya qatıldı. Sonralar Zeybek sözü yalnız folklorda varlığını davam etdirdi.

Zeybəkələrin eyni adlı xüsusi rəqsi var. Bu, kişi rəqsidir, lakin Zeybək rəqsini bəzən qadınlar da ifa edə bilir [42].

Çepnilər. Çepnilər oğuz mənşəli tayfadır. Çepni tayfasının bir qolu Uzun Həsən dövründə Ağqoyunlu

sülaləsinin xidmətinə keçmişdi. Çepni qəbiləsinin əksər əhalisi oturaq həyat tərzini keçirirdi və tamamilə torpaqdan asılı idi. Bu tayfanın əhəmiyyətli bir hissəsi şiə idi. Buna görə Səfəvilərə sadıq qalmışdılar. Səfəvi tərəfdarlarının mühüm bir hissəsi çepni tayfasına mənsub sayılırdı. Bu etnos haqqında az faktlar məlumdur. Onların adı ilk dəfə Mahmud Kaşğarlının “Divanı”nda və XI əsr salnamələrində çəkilir. Çepnilərdə başqa tayfaların nümayəndələri ilə nikahlara icazə verilirdi. Çepni tayfasında dini parçalanmalar da vardı. Qərbdə məskunlaşan tayfa şiə müsəlmanları, Trabzon yaxınlığında məskunlaşanları isə sünni idilər.

Çepnilər Anadolunun Qara dəniz sahillərinin türkləşdirilməsində böyük rol oynayırdılar. Onlar öz cəsarətləri, şücaətləri və etibarlılıqları ilə ad çıxarmışdılar.

Əsrlər boyu Türkiyə ərazisində bir çox xalqlar daimi təmasda olub və bir-birinə qarışıb. Anadolunun qədim sakinləri Mesopotamiya şumerləri və Orta Asiyanın Turan türkləri ilə oxşar görünüşə malik idilər. Eramızdan əvvəl Anadolu sakinlərinin torpaqları Het krallığını quran az sayda Hind-Avropa tayfaları tərəfindən işğal edildi. Bölgənin Yunanlar, Romalılar, Bizanslılar və Osmanlılar tərəfindən idarə edildiyi sonrakı dövrlərdə də yerli əhali çox az dəyişdi. Burada məskunlaşan türk boyları sonralar digər etnik komponentə çevrildilər [3, s.57].

Müasir Türkiyə əhalinin təxminən 80%-ni

türklər, 17%-ni isə kürdlər təşkil edir. İstanbulda türklərdən başqa bir milyona yaxın ərəb (Suriya sərhədi boyu), on minlərlə erməni və yəhudi, 100 minə yaxın yunan yaşayır.

Ünvan əsaslanan əhali qeydiyyat sistemi nəticəsində əldə edilən məlumatlara görə 31 dekabr 2019-cu ildə Türkiyə əhalisi 83 milyon 154 min 997 nəfərdir. Bu rəqəm ilk rəsmi siyahıyaalma zamanı, yəni 1927-ci ildə 13,6 milyon olub.

Türkiyədə əhalinin bölgüsü də çox qeyri-bərabərdir. Ən sıx məskunlaşan bölgələr Mərmərə dənizi və Qara dəniz sahilləridir, ondan sonra Egey dənizinə bitişik bölgələr gəlir. Ən sıx məskunlaşan şəhər İstanbul, ən az məskunlaşan şəhər isə Hanyarıdır.

Türkiyədə 1982-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyanın 66-cı maddəsinə görə, “vətəndaşlığı ilə Türkiyə dövlətinə bağlı olan hər kəs” türk sayılır. Türk atadan və ya türk anadan doğulan uşaqlar türk sayılır. Hazırda Türkiyə ərazisində 25-dən çox milli azlıq var: kürdlər, ərəblər, yunanlar, çərkəzlər, ermənilər, yəhudilər, gürcülər, lazlar və s.

Kürdlər. Bu etnik qrup Osmanlı dövründə türkləşmə prosesindən yayınmış nisbətən böyük etnik qruplardan biridir. Kürdlər dil və etnik cəhətdən farslarla qohumdurlar və Şərqi Anadolunun əlçatmaz dağlıq bölgələrində yaşayırlar. Adət-ənənələrini, dillərini, milli kimliklərini qoruyub saxlayan kürdlər 1925-1930-cu illərdə qiyam qaldırmış, onların bu qiyamı Türkiyə Cümhuriyyəti tərəfindən yatırılmışdır.

Yaşayış məntəqələrində uzun illər davam edən fəvqəladə vəziyyətdən sonra yalnız 1946-cı ildə kürd əyalətləri ölkənin qalan hissələri ilə eyni statusa sahib olmuşdur. İraq və İranda güclü kürd azlıqlarının birlikdə yaşaması Türkiyə üçün kürdlərin inteqrasiya problemini çox ciddləşdirib [30, s.59].

Yunanlar. Türkiyədəki etnik azlıqlardan biri də yunanlardır. Yunanlar Qara dəniz bölgəsində uzun müddət yaşamış qədim xalqlardan biridir. Onlara Pontus Yunanları da deyilir. Onlar metropoldan fərqli olaraq öz mədəniyyətlərini inkişaf etdiriblər. Müasirlərimiz Trabzondakı monastırlara (Sümela, Vazelon, Kuştul) və sonradan məscidə çevrilən pravoslav kilsələrinə indi də heyran qalırlar. Trapesund imperiyasının süqutundan və Qara dəniz bölgəsində türk hökmranlığının qurulmasından sonra Pont yunanları öz inanclarını qoruyub saxlaya bilsələr də, onların əhəmiyyətli bir hissəsi İslamı qəbul etdi. 1923-cü ildə imzalanmış Lozanna Əhali Mübadiləsi Sazişindən sonra, əksəriyyəti xristian inancına mənsub olan 300.000-dən çox yunan Qara dənizin şimal sahillərindən getdi. Türkiyədə yaşayan yunanların əksəriyyəti yunan-müsəlman nəsillərindəndir. Bu şəxslər türk mədəniyyətinin bir çox elementlərini mənimsəsələr də, gündəlik ünsiyyətdə fəal şəkildə istifadə etdikləri dillərini qoruyub saxlamağı bacarıblar. Çoxları Yunanıstan və Gürcüstandakı qohumları ilə aktiv əlaqə saxlayır. Onlar da öz icmaları daxilində evlənməyə çalışırlar. Bu gün Pontus

yunanlar daha çox Trabzon vilayətində (Tonja, Macca, Of və Çaykara mahalları), az bir hissəsi Giresun vilayətində yaşayır. Onların təxmini sayı 35 min nəfərdir. [18, s.5]

Lazlar. Türkiyədə yaşayan etnik qruplardan biri də lazlardır. Bir çox çağdaş nəşrlər Türkiyənin Qara dəniz sahili bölgələrindən olan bütün türkləri “lazi” adlandırırlar. Amma bu, yanlış yanaşmadır. Əslində lazlar qədim zamanlardan müasir Türkiyə və Gürcüstanın Qara dəniz sahillərində yaşayan avtohton (yerli) tayfalardan birinin törəmələridir. Laz dili (“Çanski” termini bəzən ədəbiyyatda istifadə olunur) Kartvel qrupunun İber-Qafqaz dillərinə aiddir və Mingrelian dilinə yaxındır.

XIII əsrin əvvəllərində lazlar bir müddət çox güclü dövlət olan Trabzon Yunan-Laz İmperatorluğunun tərkibində idilər. XV əsrdə Trapezondo krallığının süqutundan və əsrin ikinci yarısında türklər tərəfindən fəthindən sonra XV əsrdə lazların islamlaşdırılması prosesi başladı. İslamı qəbul etmək istəməyənlər qonşu xristian dövlətlərinə, xüsusən də qonşu Gürcüstan və Rusiyaya getdilər. Türkiyə Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra lazlar qismən assimilyasiyaya məruz qaldı. Bəzi hesablamalara görə, hazırda bölgənin müəyyən əyalətlərində, ilk növbədə Artvin və Rizədə 300 min laz yaşayır. Onların, demək olar ki, hamısı sünni müsəlmanlardır. Gündəlik ünsiyyətdə, əsasən lazcadan istifadə edirlər. Lakin Qara dəniz türkləri də Laz mədəniyyətinin bəzi

elementlərini mənimsəmişlər. İlk növbədə Zaqafqaziya geyimlərini xatırladan geyim elementləri, təmburda (kiçik kamança) ifa bacarıqları, rəqsləri, Qara dəniz mətbəxinin ənənəvi yeməyi olan kamey balıqlarından müxtəlif yeməklər bişirmələri lazların özünəməxsus xüsusiyyətlərindəndir [14, s.7].

Türkiyə xaricindəki lazların çoxu Qərbi Avropa ölkələrində, xüsusən öz dövrü nəşrlərinin olduğu Almaniya və İsveçdə yaşayırlar.

Çərkəzlər. Çərkəzlər də Türkiyədəki etnik qruplar sırasında özünəməxsus yer tutur. Çərkəzlərə, abazalar və ubıxlar da deyilir. Etnik qrupun özünün istifadə etdiyi adlar əsasən adıge və ubıxdır. Sayları, təxminən 1,1 milyon nəfərdən çoxdur. Çərkəzlər və bəzi digər etnik azlıqlar (məsələn, lazlar və gürcülər) son 20 ildə kəndlərdən Türkiyənin kiçik, daha sonra isə böyük Qərb şəhərlərinə köçməyə başlayıblar. Sünniliyin hənəfi qoluna tapınırlar. Dilləri abxaz və ubıx dilləri ilə birlikdə Qafqaz dillərinin şimal-qərb qrupuna daxil olan çərkəz (adıge dili) dilidir.

1935-38-ci illər arasında kiril əlifbasından istifadə etmişlər. Hazırda kiril əlifbasından istifadə, o qədər də yaygın deyil. Yazı dillərində gürcü əlifbasından istifadə olunur [10, s.11].

Bir çox çərkəz kənd və şəhərlərinin, demək olar ki, hamısında çərkəzlər ancaq türkcə danışırlar. Bu etnik qrup sosial səviyyədə endoqam həyat tərzi keçirir. Sürgün edilmiş insanların ümumi taleyinin irsi yaddaşını yaşadır. Çərkəz adət-ənənələri və dini

qarışıq nikahları qadağan etmədiyi üçün türklər arasında praktiki olaraq əriməkdədirlər.

Türklərin inancı

Mədəniyyət hər bir etnik qrupa xas həyatın təşkili üsuludur. Hansı cəmiyyətə mənsub olmasından asılı olmayaraq, insanlar təkamül zamanı həmişə kamilliyə can atmışlar. Bu həm köçərilərə, həm də oturaq həyat tərzini keçirən insanlara aiddir. Mənəvi mədəniyyətə din, dil, yazı, elm, təhsil, incəsənət və s. daxildir. Bu, insan fəaliyyətinin nəticəsidir, lakin onları əllərdən çox ağıl, düşüncə yaradır.

İslamın qəbulundan əvvəl bütün türk xalqlarının ali tanrısı Tenqri olmuşdur. Rus tarixində türk xalqlarının qədim inancları haqqında qısa bir qeyd var: “Qədim türklər, kumanlar... animist idilər, heyvanlara, xüsusən də öküzlərə sitayiş edirdilər” [29, s.170].

Görünür, müəllif türklərin qədim inanclarından xəbərsizmiş. Əks halda bütün türk xalqlarının öz qədim dini olan Tenqrizmi qəbul etdiyini bilməli idi. Başqa bir məqamsa budur ki, qurd bir çox türk xalqları üçün totem heyvanıdır, qurd başı Atilla, Bulqar, qədim türk, Qıpçaq (Polovtsi), Oğuz türkləri və Qızıl Orda xanlarının bayraqlarını bəzəyir.

Qurd türk xalqlarının əcdadı hesab olunurdu. Qurd kultunun qalıqları bir çox türk xalqları tərəfindən dəfələrlə qeydə alınmışdır. Çin salnamələrində türk döyüşçüləri canavar kimi xatırlanır.

X əsrdə Uyğur xaqanlığı dövründə uyğurlar göy gurultusuna tapınır, torpaq ruhlarına qurbanlar verir, yaz və payızda qurban kəsir, həmçinin qış gündönümünü qeyd edirdilər. Türklərin idrakında göy uca idi. Yəni məhz “göyün mərhəməti” sayəsində xanlara güc verilir, düşmənlər üzərində qələbə çalınır, tayfalar birləşirdi. Deyirdilər ki, “yaşayış şəraiti səma ilə paylanır. Bütün insanlar ölmək üçün doğulur”, ölənlər isə “uçub gedirlər”. Göy həyat verən və ölüm gətirən başlanğıcdır.

İstənilən dində ən mühüm mövzu dünyanın yaradılmasıdır. Hər şeyin başlanğıcı olduğuna inanmaq insan təbiətinə xasdır. Ona görə də əksər xalqlar kainatın həmişə mövcud olmadığına, onun müəyyən bir anda meydana gəldiyinə inanırlar.

Dünyanın yaradılmasının türk variantının maraqlı modeli onu elementlərə bölərək ilkin xaosdan ayırır. Dunay çayının ağzından Mancuriyaya qədər Avrasiyanın bütün geniş çölləri Tenqrizmi qəbul etmişdir. Tenqri təcəssüm olunmuş səmadır. Kosmosun, insanların, heyvanların yaratıcısı və dünyanın hökmdarı Tenqri antropomorfik tanrıdır. Cəmiyyətin mənəvi həyatının inkişafının daha yüksək mərhələsinin əksidir. Tenqri tanrıdır, hakimdir, dünyanın yaratıcısıdır. Türk xalqları arasında ali Tanrı obrazı qədim zamanlardan meydana gəlmişdir.

İslam dinini qəbul etdikdən sonra Tenqri (Tanqra, Təngri-xan, Danqri) adı Allahın 99 sifətindən (adından) biri kimi qəbul olunmağa başladı. Türk etnosunun

əksəriyyəti (90%) islam dinini, bəziləri xristianlığı və yəhudiliyi qəbul etsə də (çuvaşlar, qaqauzlar, Kazan tatarlarının kiçik bir hissəsi, qaraimlər) hamısının ən ali tanrısı olan “Tanqri” adını xatırlayırlar.

Əksər dinlərdə Tanrı tək, hər şeyə qadir, mücərrəd bir varlıq kimi təmsil olunur. Bu, türk etnosunun dünya dinlərini asanlıqla qəbul etməsinin izahını verir. Çünki tanqrizmin əsas qanunları dünya dinlərinin qanunlarına bənzəyir.

Eyni zamanda türklər tarix boyu buddizm, manilik, zərdüştilik kimi müxtəlif dinlərin təsiri altına düşsələr də, köhnə dini baxışlarına uyğun gəlməyən bu dinləri qəbul etməmişlər.

Son dünya dini olan İslam türklərin perspektivinə böyük təsir göstərmişdir. Onların mənəvi mədəniyyətinə xeyli zənginləşdirmişdir.

Türkiyədə dini bayramlar

Türkiyə əhalisinin əksəriyyəti müsəlman olduğundan dini bayramlar bu ölkədə xüsusi təmtəraqla keçirilir. Türkiyə də digər bir çox ölkələr kimi, mahallara, şəhərlərə, qəsəbələrə, kəndlərə bölünür. Bunların hər birinin özünəməxsus el şənlikləri var. Amma bir çox bayramlar bütün Türkiyə ərazisi üçün xarakterikdir. Bunlardan biri Qurban bayramıdır.

Qurban bayramı müsəlman təqviminə ilə Zilhicce ayının onuncu günüdür. Bu bayram, İbrahim peyğəmbərin öz oğlu İsmayılı Allah yolunda qurban verməyə

hazır olması, lakin uşağı qurbanvermə anında ona göydən qoyun göndərilməsi ilə bağlıdır. Türkiyədə Qurban bayramı xüsusi təmtəraqla qeyd edilir. Bayram günü qoyun və ya başqa mal-qara kəsilməsi adətdəndir. Həmin gün hamının süfrəsində ət xörəyi olmalıdır. Qurban kəsildikdən dərhal sonra ətin üçdə biri bişirilir, üçdə biri imkansızlara verilir, üçdə biri isə qohum-qonşuya paylanır. Qurban kəmiş şəxs axşam ziyafət təşkil edir və ehtiyacı olan hər kəsə yemək verir. Süfrənin başında din xadimi, yaxud fəxri qonaq olur.

Hicri yeni il. Müsəlmanlar üçün bu tarixi xüsusi qeyd etmək adət deyil. Bununla belə din xadimləri Məhəmməd peyğəmbər və əsabələrinin Mədinədən Məkkəyə hicrətinin məhz bu gündə baş verdiyini xütbələrində qeyd edirlər. Bu hadisə yeni İslam dövrünün başlanğıcı sayılır. Hicri ayının ilk on günündə evlilik də daxil olmaqla bütün yaxşı işlər xeyir-bərəkətli hesab edilir. Mübarək Ramazan ayı kimi bu ay da kasıblara sədəqə verilməsi və məscidlərin abadlaşdırılması ayıdır.

Aşura günü. Türkiyədə Aşura günün xarakteri bir qədər başqadır. Burada Aşura günü şiə müsəlmanlarda olduğu kimi İmam Hüseyinin şəhadəti ilə bağlı deyil, Nuhun gəmisinin torpağa çıxdığı gün kimi qeyd edilir. Aşura günü, hüzn günündən daha çox yaxşı hadisələrlə xatırlanır. Həmin gün insanlar oruc tutur, buğdadan, noxuddan, paxlalı bitkilərdən, kişmişdən, qoz-fındıqdan ibarət "Asrun" adlanan xüsusi yemək bişirilir. Asrun xörəyi əslində, şiə müsəlmanların mətbəxindən

yaxşı tanış olan hədikdir. Bəzi inanclara görə, Asrun yeməyi Nuh peyğəmbərin gəmisinin torpağa çıxdığı gün gəmidə qalan ərzaqlardan hazırlanmış yemək olub. Gəminin sakinləri bu yeməyi yeyərək aclıqdan qurtulublar. Asrun yeməyi bişirildikdən sonra ehsan kimi yaxın adamlara paylanılır. Aşura günü Aşura namazı da qılır.

Həzrəti Məhəmmədin mövludu günü. Bu, Hicri qəməri rəbiül-əvvəl ayının 12-ci gecəsidir. Peyğəmbərin mövludu günü Türkiyədə bütün məscidlər işıqlandırılır. Bu bayramın digər bir özəlliyi isə mövlud günü qurabiyələrinin hazırlanmasıdır.

Qəndil günləri də Türkiyədə xüsusi qeyd edilən günlərdir. 4 Qəndil günü var: Reqaib qəndili, Merac qəndili, Berat qəndili, Mövlud qəndili.

Reqaib qəndili Rəcəb ayının 4-cü gecəsidir. Regaib, lüğətdə ragibə sözünün cəmidir, tələb olunan, bol və qiymətli ianə deməkdir. Türkiyə müsəlmanları reqaib gecələrində namaz qılmağı, tövbə etməyi, bu gecəni müxtəlif ibadətlər içində keçirməyi bəyənən əməllərdən sayırlar. Reqaib qəndilinin həm Rəcəb ayına, həm də cümə gecəsinə təsadüf etməsi onu digər qəndillərdən bir qədər fərqləndirir. Rəqaib qəndili insanın öz əməllərinə nəzarət etməsi, özünü dəyərləndirməsi baxımından vacib sayılır. Bu gecədə Allahın insanlara rəhmət, bəxşiş, yardım payladığına inanılır.

Məhəmmədin merac gecəsi şərəfinə qeyd edilən Merac qəndili Rəcəb ayının 27-ci gecəsidir. İslam rəvayətlərinə görə, məhz bu gücə Məhəmməd

Peyğəmbər Allahın dəvəti və onun mələklərindən olan Cəbrayılın bələdçiliyi ilə cənnətdən göndərilmiş Burak adlı atın belində Məkkədəki Məscid-i Haramdan Qüdsdəki Məscid-i Əqsaya, oradan səmaya, oradan da İlahinin hüzuruna yüksəlib. Qüdsə gələrkən yol üstündə Musa peyğəmbərin məqamına uğrayıb. Orada iki rükət namaz qılından sonra Məscid-i Əqsaya yetişib. Bütün peyğəmbərlər burada həzrəti Məhəmmədi qarşılayaraq onun Meracını təbrik ediblər. O, burada digər peyğəmbərlərə iki rükət namaz qılaraq xütbə oxuyub. Rəvayətə görə, daha sonra Məhəmməd peyğəmbər həzrəti İsanın doğulduğu yer olan Beytül-Harama gəlib, burada iki rükət namaz qılıb. Qubbətüs-Səhranın olduğu yerdən Muallak Daşının üzərindən Meraca yüksəlib.

Merac gecəsində həzrəti-Məhəmmədin yeddi qat göylərə yüksələrək Allahla danışdığı nəql edilir. Bu gecə beş vaxt namaz fərz qılınmış, “Bəqərə” surəsinin son iki ayəsi bu gecə endirilmişdir. Bunlardan əlavə həmin gecə ümmətdən Allaha şərik qoşmayanların cənnətə girəcəyi müjdəsi də verilmişdir. Merac qəndilini də Türkiyədəki inanclı müsəlmanlar xüsusi qeyd edir, bu gecəni ibadət içində keçirirlər. Bəzi inanclara görə, Merac gecəsi bir gün oruc tutmaq yüz gecə oruc tutmağa bərabərdir.

Berat qəndili Şaban ayının 14-dən 15-ə keçən gecədir. Rəvayətə görə, Berat gecəsi Qurani-Kərimin Lövh-i Məhfuzdan dünya səmasına endirildiyi gecədir. Buna “inzal” deyilir. Berat (Berâet) ərəb dilində

"təmiz olmaq" mənası verir. İslam əqidəsinə görə bu gecə bərəkətli bir gecədir. Berat gecəsində günahlar bağışlanar, bəndələr tövbə edərək paklanmaq imkanı qazanar. Berat gecəsinə bəzən Rəhmət gecəsi də deyilir.

Ramazan bayramı. Bu bayram da Türkiyədə çox önəmli dini bayramlardandır. Ramazan ayı hici təqviminə ilin 9-cu ayıdır. Türkiyədə bu ayı 11 ayın sultanı da adlandırırlar. Ramazan bayramı sevinc və qardaşlıq bayramı kimi qeyd edilir. Bu ayda oruc tutmaq əqli qüsurlu, əlil, xəstə, səyahət edən, hamilə və süd verən analar istisna olmaqla, bütün yetkin kişi və qadınlar üçün vacibdir. Ramazan ayında mömin müsəlmanlar günboyu yemək və su qəbul etmir, qeybət və pis sözlər danışmaqdan özlərini qoruyurlar.

Gün batarkən xüsusi yemək mərasimi olan iftar vaxtı gəlib çatır. İftar vaxtında ənənəvi türk qəlyanaltıları təqdim olunur: çörək, zeytun, pendir, mürəbbə, bal, yağ və s. Daha sonra şorba, ətli və ətsiz plovlar (düyü, bulqur plovu), üzərinə zeytun yağı əlavə edilmiş tərəvəzlər, ayran və çay verilir. İftar süfrəsinə dəvət olunanların özləri ilə müəyyən yeməklər, şirniyyatlar gətirmələri qəbul olunandır.

Ramazan ayında Qədr gecəsinin xüsusi yeri var. Qədr gecəsi müqəddəs Ramazan ayının 27-ci günü - Qurani-Kərimin nazil olduğu gecədir. Qədr gecəsi də Qəndil gecələri kimi xüsusi şəkildə keçirilir. Qəndil gecələrində olduğu kimi Qədr gecəsində də dualar, ilahilər oxunur, yaşlı qohumlar ziyarət edilir.

Şəkər bayramı. Türkiyədə bütün qəndil günlərində insanların bir-birinə şirniyyat təklif etməsi bir adətdir. Təklifi minnətdarlıqla qəbul edib elə oradaca yemək lazımdır. Şəkər bayramı Ramazan ayının sonunda, 30 günlük orucluq müddətindən sonra keçirilir.

Bu günlərdə süfrələri şirniyyatlar (paxlava, lokum, şokolad və s.) bəzəyir, insanlar bir-birinə şirniyyatlar hədiyyə verir. Ailələr yaşlı qohumları ilə bir araya gəlir. Uşaqlar valideynlərini ziyarət edir. Nəslin ən kiçikləri böyüklərin yanına getməyi özünə borc bilir. Ev sahiblərinin ikram etdiyi yeməklərdən imtina təqdir olunmur. Gənc qonağın ev sahibinə ən böyük ehtiramı onun əlini öpməsidir.

Hıdırellez. Türkiyədə ən maraqlı mövsümü bayramlardan biri də Hıdırellezdir. Bu mövsümü bayram təkcə Türkiyədə deyil, Orta Asiyada, Yaxın Şərqdə və Balkanlarda da qeyd olunur. Bu bayram başqa bir variantda Ruz-ı Xızır (Hızır günü) də adlanır. İnanca görə Hızır (Xızır) bütün dünyada dara düşənlərin, çətinliklə qarşılaşanların köməyinə yetişən peyğəmbərdir. Hıdırellez günü isə o, yer üzündə insanlarla görüş gəlir.

Türkiyədə Hıdırellez günü mayın 5-dən 6-a keçən gecə qeyd olunur. Maraqlıdır ki, xristianlar da bu günü yazın ilk günü və təbiətin oyanışı kimi qəbul edirlər. 2010-cu ildə Hıdırellezin YUNESKO-nun “Bəşəriyyətin qeyri-maddi mədəni irs siyahısına” daxil edilməsi üçün iş başlanmışdır.

Hıdırellezin mənşəyi ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürülür. Bəzi qənaətlərə görə, Hıdırellez Orta Asiya, Yaxın Şərqi və Anadolu mədəniyyətlərinə aiddir. Bəziləri isə onun İslamdan əvvəlki Orta Asiya türk mədəniyyəti və inanclarına aid olduğunu düşünür. Qədim türklər yazın gəlişini iyunun 21-də qeyd edirdilər. Bu gün də Anadoluda dilək kağızlarını ağaca asmaq, oddan tullanmaq kimi qədim türk ritualları davam etməkdədir. Lakin Hıdırellezi tək bir mədəniyyətə aid etmək mümkün deyil. İlk çağlardan bəri Mesopotamiyada, Anadoluda, İranda, Balkanlarda və bütün Şərqi Aralıq dənizi ölkələrində yazın gəlişi ilə müəyyən şənliklərin keçirilməsi xarakterikdir. Bəzi yazılı qaynaqlar bu tip ritualların həтта eramızdan əvvəl Mesopotamiyanın Ur şəhərində də icra olunduğunu göstərir. Qışın sonunda “Təmmuz” adı ilə qeyd olunan bu mərasimlər Mesopotamiya düzənliyini suvaran Fərat və Dəclə çaylarının stimullaşdırıcı gücünü təmsil edir [17].

Xızırın əbədi həyat suyundan içərək ölməzliyə çatması inancı var. İnsanlar onun övliya (vəli) və ya peyğəmbər olduğuna inanır, xüsusən də yazda insanlar arasında sərvət və sağlamlıq payladığını, sıxıntıya düşənlərə kömək göstərdiyini düşünürlər. Kimliyi dəqiq bilinməsə də, xalq arasında və İslam mifologiyasında Xızır ənənəsi mövcuddur. Xızırın ad deyil, ləqəb olması barədə də ehtimallar var. Bəziləri Hızırın İlyas peyğəmbərin eyni adam olduğunu iddia edirdilər.

Qurandakı Kəhf surəsində Musa peyğəmbərlə bir gəncin əhvalatı öz əksini tapıb. Xızır adı heç bir yerdə, o cümlədən “Kəhf” surəsində qeyd olunmasa da, müxtəlif hədislərdə hesab edilir ki, bu surədə Xızır peyğəmbərə müəyyən istinad verilir.

İnsanlar qışın bitdiyi, təbiətin oyandığı Hıdırellez günündə rahatlıq tapmaq, arzu etmək üçün müxtəlif vasitələrə əl atırlar. Anadoluda insanlar yaşıl və sulu çöllərə gedərək günəş doğmadan əvvəl ağ paltar geyinib əylənirlər. Bayramlar yaşıllıqlarda, meşəlik ərazilərdə, suyun, ziyarətgahların, malikanələrin yaxınlığında keçirilir. Buna görə də belə yerlərə Hıdırlıq deyirlər. İnsanlar Hızırın ziyarət etdiyi güman olunan yaşıllıqları gəzir, çiçəklər toplayır, oyunlar oynayır, heyvan kəsərək yeyirlər. İnanclara görə, xəstələr həmin gün yığılmış gülləri qaynadıb içsələr, mütləq şəfa tapar, qırx gün bu su ilə çimsələr cavanlaşıb gözəlləşərlər.

“Xızır haqqı” üçün quzu kəsmək də Xızır ənənəsinin yayıldığı bir çox yerlərdə rast gəlinən adətdir. Xızırın toxunduğu şeylərin dolub-daşması inancı da möcud olduğundan Xızır günü ərəfəsində yemək qablarının, anbarların, pul kisələrinin ağzı açıq saxlanır. Ev, bağ-bağça, mal-dövlət, sərvət arzusunda olanlar istədiklərinin kiçik maketini düzəltməklə arzularına nail ola bilərlər. Eləcə də qızıl və buna bənzər ziynət əşyaları istəyənlər ağac yarpaqlarını qollarına və ya boyunlarına taxaraq istəklərinə çatacaqlarına inanırlar.

Bəzi bölgələrdə Xızır çubuğu ənənəsi də mövcuddur. Xızır çubuğunun xəstəliklərə, ağrılara şəfa olduğu güman edilir. Guya bu çubuq ağrı olan yerlərə vurularsa, ağrı keçəcək.

Hıdrellezdə bəxt açma mərasimləri də çox yayğındır. Uğurlu biri ilə ailə qurmaq arzusunda olan gənc qız və qadınlardan üzüklərini, sırğalarını qazana atmaları xahiş olunur, qazana su əlavə edilərək ağzı bağlanır. Qapalı qab bir gecə gül ağacının dibində saxlanılır. Ertəsi gün qadınlar bir yerə yığışaraq saxsı qabları açıb, maninin müşayiəti ilə əşyaları çıxarmağa başlayırlar. Bu mərasimə İstanbul və ətraflarında “uğur açma”, Dənizli və civarında “uğurlu”, Yörük və türkmənlərdə “mantıfar”, Balıkəsir və ətraflarında “dağlara üzük atmaq”, “niyyət etmək” adlanır. Ədirnə və ətraflarında, Ərzurumda isə “çizgi maniası” kimi qeyd edilir.

Kütahyanın Tavşanlı mahalının Yörük kəndlərində Hıdırellez və sonrakı 2 gün arasında, səhər namazı ilə səhər arasında təbiətdəki bitkilərdən toplanan şəh dənələrindən bir illik qatıq mayası əldə edilir.

Anadolunun bəzi yerlərində Hıdırellez günündə edilən dua və istəklərin qəbul olması üçün sədəqə vermək, oruc tutmaq və qurban kəsmək adəti var. Qurban və təqdimlər “Xızır haqqı” üçün olmalıdır, çünki bütün bu hazırlıqlar Xızır ilə görüşmək üçündür.

İslamdan əvvəl türklərdə kömək istəyənlər, məşvərət edilən, yol göstərməsi gözlənilən, sülh,

xoşbəxtlik, sağlamlıq və firavanlıq gətirdiyinə inanılan xilaskar qüvvə kimi “Göy saqqallı, ağ saqqallı ərlər” inancı olub. Ola bilsin ki, Xızır obrazı da elə buradan gəlir.

Hıdırellez Türkiyənin ən tanınmış, populyar el şənliklərindəndir. Hıdırellezdən əvvəl hazırlıqlar başlayır: evdar qadınlar evlərini, kəndlilər bağlarını təmizləyir, quzular kəsilir, yeməklər hazırlanır. Bəzi bölgələrdə insanlar bu bayramda oruc da tuturlar.

Novruz bayramı. 1995-ci ilə qədər Novruz bayramı Türkiyədə də rəsmi bayram idi. Lakin 1995-ci ildən sonra Novruz Türkiyədə sadəcə bayram kimi qeyd edilən gün olaraq qəbul olunur. Ümumən, Novruz Türk dünyasına aid əksər bölgələr üçün xarakterik bayramlardandır. Yazın gəlişini müşjdələyən Novruzla bağlı bir çox inanclar var. Bunlardan biri Ergenekon dastanında göstərilirdiyi kimi, Türklərin (Göktürklərin) dəmir dağlarını əridərək Ergenekonu tərk etməsi ilə bağlıdır.

Eramızdan əvvəl 8-ci əsrdən bu günə qədər hər il martın 21-də Şərqi Türküstandan Balkanlara qədər bütün türk tayfaları və toplumları Novruz bayramını müxtəlif formalarda qeyd edirlər. Türkiyədə 21 mart tarixini əhatə edən həftə “Türk Dünyası və Toplumları Həftəsi” kimi qeyd olunur.

Türkiyənin bəzi bölgələrində onilliklər əvvəl “Kosak” və “Novruzname” adlanan qoşmalar hazırlanır, Novruz bayramı günü insanlar ibadət yerlərinə, məscidlərə, meydanlara, bazarlara

toplaşdırlar. Burada rəqs edir, müxtəlif əyləncəli oyunlar keçirirdilər. Şairlər arasında dəyişmələr olurdu. Uşaqlar Novruz nəğmələri oxuyurdular. Məktəb şagirdləri ağacların üzərində yazılmış “Novruznamə”ləri daşıyır və bir-biri ilə dəyişirdilər. Bu yolla bilik həvəsləndirilirdi. Camaatdan pul yığılaraq iri qazanlarda yeməklər bişirilirdi. Zəngin ailələr mərasim keçirilən yerlərə evlərində bişirilən yeməklərdən gətirirdilər.

Anadoluda mövləvilər Novruzunu “salam” kəlməsi ilə başlayan yeddi beytdən ibarət dua ilə qeyd edirdilər: “Ey gecənin və gündüzün fərasəti, ey gözləri, könülləri dəyişdirən, ey dünyanı dəyişən güc və əhval-ruhiyyə! Bizim halımızı ən gözələ çevir!” .

Bəktəşilər isə dərviş evlərinə toplaşır, birlikdə ayinlərini yerinə yetirir, dualar edirdilər. Bu dualar, adətən, əxlaq və mənəvi təmizlənmə məsələləri ilə bağlı olurdu. Namaz bitdikdən sonra hər kəsə süd verilir, “Nevruzিয়eler” oxunurdu.

Anadolunun bir çox yerlərində Novruz Allaha ibadətə keçirilir. Müxtəlif yerlərdə əyləncələr təşkil olunur, evlər təmizlənir, ziyafətlər verilir, küsülülər barişır. Bəzi inanclara görə, Novruz günü gözə sürtmə vurulduqda müəyyən xəstəliklər, xüsusən göz ağrıları keçər, Novruz günü qüsl alıb pak olan şəxs həmin il ərzində xəstəlikdən uzaq olar.

Qədim Anadoluda 21 mart günü bütünlüklə şənliklərə, oyunlara ayrılırdı. Həmin gün türk şirniyyatları, şərbətlər hazırlanır, kiçikdən böyüyə hər

kəsə xüsusi hədiyyələr paylanırdı. Bu rituallar “zəfir şənlikləri” adı ilə günümüzə qədər gəlib çatıb.

Novruz mərasimləri türk xalqlarının folkloruna, ümumən mədəniyyətinə çox böyük təsir göstərib. Türk-uyğur ləhcəsinin inkişafında da bu bayramın mühüm əhəmiyyəti olub. Anadoluda “Novruz sultanları”, “Doqquz mart”, “Mart bozumu” ayinləri də var.

Mövlanə həftəsi. Hər ilin 10-17 dekabrında Konyada keçirilən bu festival böyük filosof və şair Cəlaləddin Ruminin (1207-1273) şərəfinədir. Konya Səlcuqlu sülaləsinin beşiyidir. Türk tayfalarının zəfər yürüşü buradan başlanmış, Konstantinopolun tutulması ilə nəticələnmişdir. Bu gün də Konya öz qədim adət-ənənələrini qoruyur. Belə adət-ənənələrin mühüm qismi Mövlanə Cəlaləddin Ruminin irsi ilə bağlıdır.

Cəlaləddin Rumi təkcə Türkiyədə deyil, dünyada tanınan, düşüncələri ilə əsrlər boyu insanlara təsir göstərən mütəfəkkirdir. Mövlanə həftəsi də dekabr ayında bu böyük fikir adamını anmaq və onun düşüncələrini anlamaq və təbliğ etmək məqsədilə qeyd olunur.

Mövlananın "Öldükdən sonra qəbrimizi yerdə axtarmayın! Qəbrimiz ariflərin qəlbindədir" sözləri onun şəxsiyyətinə ayna tutur. Ömrünü “çiy, bişmiş, yanmışam” sözləri ilə yekunlaşdıran Mövlana 1273-cü il dekabrın 17-də vəfat edib. Hər il bu tarixə bir həftə qalmış Konyada ildönüm mərasimləri başlanır. Bu

mərəsimlərə el arasında “Şeb-i Arus” da deyilir [47].

İnanclara görə, “Şeb-i Arus” mərasimləri Mövlanənin hüsurunda insanın Yaradana qovuşmasıdır. “İnsan yaradılışın ən dəyərlisidir” fikrini irəli sürən Mövlana əsrlər boyu tolerantlığın, qardaşlığın və sülhün simvolu kimi tanınmışdır. Ona görə Türkiyədə Mövlanə həftələrinin keçirilməsi xüsusi anam daşıyır.

Manisada üzüm festivalları və 'Mesir məcunu

Manisa şəhəri əsrlər boyu bölgənin ən əhəmiyyətli üzümçülük mərkəzlərindən olub. Bütərəstlik dövründən bəri yerli sakinlər hər il sentyabr ayında üzüm məhsulunun toplanmasını böyük hadisə kimi qeyd edirlər.

Hər ilin Novruz həftəsində (21-24 mart) Manisada “Mesir macunu” festivalı keçirilir. Bu festivalın tarixi 400 ildən böyük müddəti əhatə edir. Müalicəvi qida sayılan mesir məcununun meydana gəlməsi tarixi bir hekayə üzərində qurulub.

Rəvayətə görə, Qanuni Süleymanın anası Hafsa Sultan Manisada bilinməyən bir xəstəliyə tutulur. Sultan Məscidi Mədrəsəsinin baş həkimi Mərkəz Əfəndi bu xəstəliyin müalicəsi üçün 41 növ bitki və ədviyyat qarışığından ibarət məcun hazırlayır. Mesir məcunu adı ilə günümüze qədər gəlib çatan bu şəfali qarışım Hafsa Sultanı qısa müddətdə sağaldır. Xeyirxahlığı ilə tanınan Hafsa Sultan hər il Novruz həftəsində ona şəfa verən mesir məcununun xalqa

paylanmasını əmr edir. Kiçik kağızlara bükülmüş məcun Sultan məscidindən camaata paylanır. O gündən bu günə kimi hər il eyni vaxtda, şənliklər keçirilərək Sultan məscidi ətrafına toplaşan insanlara Mesir məcunu paylanır [48].

Mesir məcunu nəsildən-nəslə ötürülən ənənəvi bilik və təcrübəyə uyğun hazırlanır. Məcunun tərkibində razyana, qara zirə, xardal toxumu, kokos, hil, qara bibər, mixək, zirə, keşniş, şüyüd, rhubarb, zəfəran, saqqız, darçın, vanil, ətirli ədviyyat, zəncəfil, qalaq, portağal qabığı, kassiya kimi otlar və ədviyyatlar var. Məcunu hazırlayan aşpaz ədviyyatların və göyərtilərin təzəliyini yoxlayır, inqrediyentlərin nisbətlerini müəyyənləşdirir, bişirmə mühitini və avadanlıqlarını nəzərdən keçirir. Aşpaz hazırlıq mərhələlərində daim öz bilik və təcrübəsini şifahi və praktiki olaraq şagirdlərinə də çatdırır və bununla ənənəvi biliklərin ötürülməsini təmin edir.

Mesir məcunu festivalı hər il dua mərasimi və mesir məcununun qarışdırılması, bişirilməsi ilə başlayır. Festival zamanı əhaliyə bağışlamaq üçün ən azı üç ton mesir məcunu hazırlanır. Mesir məcunu kiçik, rəngli və parlaq kağızlara bükülərək təmizlik, çeviklik, təcrübə və səbir kimi keyfiyyətlərə malik ən azı 14 qadın tərəfindən qablaşdırılır. Şəfalı diləklər və dualarla qarışdırılıb bişirilən məcun Sultan məscidinin minarə və günbəzlərindən aşağıdakı qələbəliyin üzərinə səpələnir. Türkiyənin müxtəlif yerlərindən minlərlə insan bükümləri yerə düşmədən havada

tutmaq üçün bir-biri ilə yarışır. Festivalın proqramında mesir qarışdırma və paylama mərasimləri ilə yanaşı, ənənəvi mesir kortej paradı, yemək yarışması, kütləvi konsertlər, uşaqlar üçün əyləncələr, teatr və xalq rəqsləri nümayişləri kimi fəaliyyətlər də olur.

Festivalın keçirildiyi məkan festivalla bağlı ənənəvi bilik və bacarıqların əsrlər boyu ötürüldüyü, qorunduğu Sultan Məscidi və Külliyesidir. Yeni nəsil müasir formalarda canlandırdığı və yaşatdığı festival təcrübələrini bu məkanlarda geniş iştirakla davam etdirir. Ənənəvi irsin həyat qabiliyyətinin təmin edilməsində irsə aid mədəniyyət obyektlərinin mühafizəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Mesir məcunu festivalının keçirildiyi məkanı 1988-ci ildə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən qoruq ərazisi elan edilib. Mesir məcunu Festivalına Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən iqtisadi dəstək verilir. Həmçinin festivalla bağlı araşdırmalar, identifikasiya və inventarla bağlı işlər davam etdirilir. Hər il keçirilən Beynəlxalq Manisa Mesir Festivalı Foto Yarışması da festivalın təbliğinə öz töhfəsini verir. Mesir Məcunu Festivalı ilə bağlı xəbərlər yerli mediada geniş işıqlandırılır.

Mesir məcunu festivalı 2012-ci ildə UNESCO-nun Bəşəriyyətin Qeyri-Maddi Mədəni İrs üzrə Repräsentativ Siyahısına daxil edilib.

Türkiyənin demək olar ki, hər bölgəsindən iştirakçıları bir araya gətirən Mesir Məcunu Festivalı sülh və birliyə mühüm töhfələr verir. Manisada

festivala gələcək yerli və xarici qonaqlar üçün hazırlıq görülür, ölkənin qonaqpərvərlik ənənələrinə nümunə olaraq xarici qonaqlara və qonşu vilayətlərə mesir məcununun paylanmasına diqqət yetirilir.

Beypazarı Tarixi Evləri Əl İşləri Kök və Güveç Festivalı

Hər il iyun ayının ilk həftəsində keçirilən Ənənəvi Beypazarı Tarixi Evləri Əl İşləri Kök və Güveç Festivalı da son illər Türkiyənin turizm həyatında önəmli yer tutmaqdadır. Bu festivalda Türkiyənin bir çox bölgələrindən, eləcə də ölkə xaricindən gəlmiş qonaqların iştirakı ilə gün ərzində müxtəlif tədbirlər, yarışmalar və konsertlərlə keçirilir. Xalq rəqslərinin nümayişi festivala xüsusi rəng qatır. Foto və rəsm sərğiləri təşkil olunur. Festivala qatılmış hər bölgə burada özünə xas məhsulları təqdim edir.

Türkiyədə qeyd olunan el şənlikləri bunlarla məhdudlaşmır. Antalyada Nar bayramı, Akşehirdə Xoca Nəsrəddin festivalı, Qara dəniz dağlarında qoyun şənlikləri keçirilir. Bunlardan Akşehirdə keçirilən Xoca Nəsrəddin festivalı üzərində xüsusi dayanmaq istərdik. Məlum olduğu kimi, yazılı əsəri olmasa da, Xoca Nəsrəddinin hekayələrindəki dərin fəlsəfə və yumor hissi XIII əsrdən başlayaraq şifahi xalq ədəbiyyatı vasitəsilə türk xalqları arasında yaşadılır. Akşehir sakinləri də Xoca Nəsrəddin festivalı ilə bu düşüncə adamının irsinə ehtiramlarını ifadə edirlər

“Xoca Nəsriddin şənliyi”nin keçirilməsinə ilk dəfə 1959-cu ildə başlanıb. Ölkənin ən tarixi festivallarındandır. 5-10 iyul tarixləri arasında dünyanın bir çox ölkələrindən elm, sənət və ədəbiyyat adamlarını Akşehirdə yumor, təbəssüm işığında bir araya gətirir. Türkiyənin böyük şəhərlərində, xüsusilə İstanbul və Ankarada başlanan silsilə tədbirlər 5-10 iyul tarixləri arasında Akşehirdə "Festival" coşğusu ilə davam edir.

Nəsrəddin Hoca Festivalı enerji və həyəcanla dolu, maraqlı xüsusiyyətlərlə zəngin festivaldır. Burada yerli xarici rəssamların sərgiləri təşkil olunur, rəqslərdən teatr tamaşalarına, fotoqrafiyadan rəsmə, filmdən karikaturaya, ədəbiyyatdan musiqiyə qədər mədəniyyət müxtəlifliyi yaşanır.

1 Yanvar Yeni il gecəsi. Türkiyə müsəlman ölkəsi olduğundan Yeni il burada dövlət bayramı sayılmır. Bununla belə, Yeni il bayramı burada da evlərdə, ailələrdə, dost-taşılar arasında xüsusi məclislərlə xoş bir şəkildə qeyd olunur. Tonbala (loto) oyunu Türkiyədə yılbaşı gecələrinin ayrılmaz atributlarındandır.

23 aprel Uşaqlar Günü. Bu bayram adətən məktəblərdə və kolleclərdə qeyd olunur. Həmin gün şagirdlər deputat, nazir və bələdiyyə sədri vəzifəsini yerinə yetirir, məktəbli formasında şəhərin küçələrində yürüşə çıxırlar.

Analar günü. May ayının ikinci bazar günü Türkiyədə Analar Günüdür Bir çox müsəlman

ölkələrində olduğu kimi Türkiyədə də analara xüsusi ehtiram göstərilir. Bu gün analara gül-çiçək, hədiyyələr verilir, onlar ev işlərindən azad edirlər.

Atalar günü. Dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi, Türkiyədə də iyunun 3-cü bazar günü Atalar günü kimi qeyd edilir. Həmin gün övladlar atalarını təbrik edir, onlara hədiyyələr verir, xoş arzularını bildirirlər. Bu cür günlər ailə bağlarını daha da möhkəmləndirir.

19 may Gənclər günü. Türkiyənin rəsmi bayramlarının bir çoxu türk xalqının böyük hörmət bəslədiyi əfsanəvi şəxsiyyət - türk siyasətçisi və Türkiyə Respublikasının ilk prezidenti Mustafa Kamal Atatürklə əlaqəlidir. Türkiyədə qeyd olunan Gənclər Günü də bu bayramlardan biridir.

Bu gün Mustafa Kamal Atatürkün 1919-cu ildə Samsunda xalqın müstəqilliyi üçün gənclərə güvəndiyini ifadə etdiyi tarixi çıxışının ildönümüdür. Türkiyənin, demək olar ki, hər şəhərində Gənclik Parkı var. Türkiyədə Gənclər Günü bütün şəhərlərdə kütləvi tədbirlər və Samsunda ənənəvi hava şousu ilə möhtəşəm şəkildə qeyd olunur.

30 avqust Qələbə günü. Bu, da Atatürkün adı ilə bağlı başqa bir bayramdır. 1922-ci ilin məhz bu günü Mustafa Kamalın başçılıq etdiyi türk ordusu İzmiri yunan işğalından azad edib. Həmin gün bütün şəhərlərdə Yeniçəri yürüşünün müşayiəti ilə hərbi paradlar keçirilir.

29 oktyabr Respublika Günü. Bu bayram 1923-

cü ildə Türkiyənin cümhuriyyət elan edilməsi ilə bağlıdır. Həmin gün dövlət bayraqları dalğalanır, mərasimlər və nümayişlər keçirilir. Atatürkün Ankaradakı məqbərəsinin (Anıtqabir) parad meydançasında xüsusi tədbir təşkil edilir. Küçələrdə şənliklər olur. İnsanlar əllərində bayraqlar mahnı oxuyur, rəqs edirlər. Axşam saatlarında bütöv şəhərlər proyektorlar və atəşfəşanlıqla işıqlandırılır, minlərlə rəngli şarlar səmaya uçar. Bu, böyük bir dövlət bayramıdır.

10 noyabr Atatürkün vəfatı günü. Türkiyə Respublikasının ilk prezidenti Mustafa Kamal Atatürk 1938-ci ildə bu gün vəfat edib. Həmin günə bir müddət qalmış Türkiyə liderinin həyatına aid faktların, xatirələrin əks olunduğu televiziya və radio proqramları yayımlanır. 10 noyabr tarixində - Atatürkün vəfat etdiyi an, səhər saat 9.05 bütün ölkədə bir dəqiqəlik sükutla qarşılır. Yoldan keçənlər bir anlıq dayanır, maşınlar signal verir, sirenlər səslənir.

Türkiyədə miniatür sənəti

İran və Azərbaycan rəssamlıq məktəblərinin təsirinin hiss olunduğu miniatürlərlə bəzədilmiş bir neçə əlyazma qədim türk rəssamlığı haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Türkiyədə tətbiqi sənət həm məişət, həm də bəzək əşyaları kimi istifadə edilən müxtəlif dulusçuluq məmulatlarında öz əksini tapır. Ona görə də miniatür sənətinin Türkiyə incəsənətində

çox böyük yeri və rolu var.

Miniatür termini çox incə işlənmiş kiçik ölçülü rəsmlərə, əşyalara və digər belə sənət nümunələrinə aiddir. Bu sözün latınca “qırmızı ilə rəngləmək” mənasını verən “miniare” sözündən əmələ gəlmiş, sonralar isə fransız dilinə “miniatür” kimi keçmiş güman edilir. Osmanlı dövrü mənbələrinə nəzər saldıqda bu terminin yerinə “təsvir” və ya “tikmə” sözlərindən istifadə edildiğini görürük.

Miniatür sənətinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri izah edilən mövzunun tam şəkildə çatdırılmasıdır. Bu səbəbdən miniatür sənətində perspektivdən istifadə edilmir. Məsafə və hündürlük rəng və ya kölgə ilə göstərilir; miniatürlər işıqsız, kölgəsiz, emosiyasız və Avropa perspektivi olmayan rəsmlərdir. Burada fiqurlar, təsvirlər elə əks olunur ki, bir-birini tam örtməsin. Mövzu məsafədən asılı olmayaraq ən xırda detallarına qədər işlənir.

Türk miniatürlərinin fərqli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada rənglərdən çox vaxt abstraksiya vasitəsi kimi sadə, parlaq və kölgəsiz istifadə olunur. Digər bir xüsusiyyət isə səhifənin kənarlarında İran miniatürlərindəki kimi ağır işıqlandırmanın olmamasıdır.

Miniatür sənətində türklər daha çox tarixi əks etdirməyə üstünlük verirdilər. Osmanlı imperiyasının apardığı müharibələr, yürüşlər, şənliklər illüstrasiyalı əlyazmalarda realist üslubda işlənirdi. Türk miniatürlərinin bu xüsusiyyətləri bizə onların hazırlandığı

dövrün ruhunu, adət-ənənələrini duymağa, eləcə də Osmanlı türk tarixini izləməyə imkan verir. Bu əsərlərin hər biri tarixi sənəd keyfiyyəti daşıyır. Vizual sənət zənginliyi baxımından Osmanlı miniatürləri Cümhuriyyətdən sonra türk rəssamlığının ilham mənbəyi olmuşdur.

Türklərdə miniatürün Orta Asiyada Uyğurlar dövründə (745-840) meydana gəldiyi güman edilir. VIII əsrin ortalarında Uyğur türklərinin Turfan bölgəsində yaratdıqları miniatürlər sonralar türk miniatür sənətinin qaynaqları oldu. Günümüzə qədər gəlib çatmış bəzi miniatür yarpaq parçaları bu dövrün miniatürlərinə manixey dininin təsirini göstərir.

Türklərin İslamdan əvvəl qəbul etdikləri dinlər arasında manienizm və buddizm əsas yer tuturdu. Söz qədər təsirli olduğuna inanılan Mani dini rəsm sənəti dini tərbiyənin əsası və təsirli çatdırılma vasitəsi kimi qəbul edilirdi. Dini mərasimlərdə hekayələrin əyani vəsait kimi rəsmlər qarşısında danışılması onun asanlıqla qavranılmasına kömək göstərirdi. Dərviş, bəhşi, yaxud katib adlanan hocalar natiqlik sənətini, musiqini, rəssamlığı, riyaziyyatı və elmi ən yaxşı bilən, öyrədən insanlar kimi tanınırdı. Hər zaman ictimaiyyət arasında olan bu insanlar öz biliklərini cəmiyyətə çatdırırdılar. Geniş coğrafiyalara yayılan türklər Orta Asiyada öz mədəniyyətlərini bu insanlar vasitəsilə daşıyaraq yaymış, başqalarında da qalıcı izlər buraxmışlar.

Uyğur dövlətinin süqutundan sonra da bu proses

davam etdi. İlk İslam miniatürləri Səlcuq türkləri tərəfindən yaradıldı. İlk ərəb miniatürləri türklərin Bağdad, Misir və Suriya kimi digər ölkələrə gəlişi ilə görünməyə başladı. XI əsrdən etibarən Bağdaddan Anadolunun içərilərinə qədər uzanan müxtəlif sənət mərkəzlərində yaradılan bir çox miniatür əsərlərində Bizans və Orta Asiya rəssamlıq sənətinin təsiri ilə yanaşı yerli sənət mənzərəsi də müşahidə edilirdi.

İslam mədəniyyətində monumental rəssamlıq sənətinin ilk nümunələri Əməvilər dövründə, VII-VIII əsrlərdə ortaya çıxmışdır. Bu dövrdə fəth edilən yeni torpaqlardakı bəzi dini və mülki binalarda son Ellinizm və Sasani sənət ənənələrinin təsirini əks etdirən naturalist üslublu rəsmlər, mozaikalar çəkilmişdir.

Ancaq IX əsrdə bəzi dəyişikliklər oldu. Quranda rəsm çəkməyi qadağan edən heç bir ayə olmasa da, dövrün bəzi din alimlərinin hədis şərhələrinə görə canlıların rəsminin çəkilməsi günah sayıldı. Bu cür təsvirlər qadağan edildi. Divar rəsmləri və mozaikalar öz yerlərini kitab dekorasiyalarına buraxdı. Abbasilər dövründə bu mövzuda müəyyən fikir dəyişikliyi olduğundan kitablarda təsvirlərin çəkilməsinə yol verilirdi. Bu dövrdə qədim elmi əsərlər tərcümə edilir, kitablardakı şəkillər də mücərrədləşdirilərək köçürülürdü. Digər tərəfdən, dövrün məşhur ədəbiyyat kitabları da təsvirlərlə bəzədilir, bu təsvirlərdə kölgə oyununa bənzəyən sxematik naxışlardan istifadə edilirdi.

12-ci əsrdə miniatürün bəzədiləcək mətnlə bilavasitə əlaqəli olduğu hesab edilmiş, təkcə dini miniatürlərin deyil, dünyəvi miniatürlərin də hazırlanmasına başlanmışdır. Çap maşını ixtira edilənə qədər Avropada çox gözəl və möhtəşəm miniatürlər hazırlanırdı. Bundan sonra miniatürdən daha çox medalyonlarda portretlər çəkmək üçün istifadə olunurdu. XVII əsrdən sonra fil sümüyü üzərində miniatürlərin təsvir edilməsi adi hala çevrildi. Sonralar miniatür sənətinə maraq azalsa da, məhdud dairədə bu, ənənəvi sənət kimi davam etdirilirdi.

Səlcuqlular dövründə miniatürə böyük əhəmiyyət verilirdi. Səlcuqların İrandan münasibətlərindən asılı olaraq miniatür sənəti İranın təsiri altında inkişaf edirdi. Mövlanəni çəkən Abduddevle və digər məşhur miniatür sənətçiləri yetişmişdi. Osmanlı İmperiyası dövründə fars və Səlcuqluların təsviri sənətə təsiri 18-ci əsrə qədər davam etdi. Fatih dövründə (1451-1481) Sinan bəy adlı rəssam Sultanın rəsmini çəkmişdi. II Bayezid dövründə (1481-1512) isə Baba Nakkaş kimi rəssam yetişmişdi. XVI əsrdə Rəis Heydər kimi tanınan Nigari, Nəqşi və Şah Qulu məşhurlaşmışdılar. Mustafa Çələbi, Səlimiyeli Rəşid, Süleyman Çələbi və Levni isə XVIII əsrin məşhur rəssamlarıdır.

Levni türk miniatür sənətində dönüş nöqtəsidir. O, ənənəvi anlayışdan kənara çıxdı və özünəməxsus formanı inkişaf etdirdi. XVIII əsrin əvvəllərindən qərbləşmə hərəkəti nəticəsində ənənəvi texnika, kölgələrlə boyanmış həcmli obyektlər və Avropa rəsmi

qaydalarının dəyərləndirilməsi ilə dərinlik qazanan elementlərlə üçölçülü dizaynlar yaradılmışdı. Həmin əsrin sonlarına doğru yapışdırılmış oxra quaş və sulu boya ilə əvəzləndikdən sonra əlyazmaların ənənəvi miniatür sənətinə son qoyan texnikalarla boyanmasına başlandı. Bu dövrdə təsvir kitab səhifələrindən divarlara və kətan səthlərinə yayıldı. XIX əsrin əvvəllərində Osmanlı miniatürü öz əhəmiyyətini itirməyə başladı. Bu dövrün rəssamları ənənələri pozmadan yaratdıqları əsərlərdə Qərb təsirlərini yenidən şərh etməyə səy göstərirdilər. Onlar Tənzimatdan sonra açılan məktəblərdə Qərb rəssamlıq təhsili ilə geniş yayılacaq yeni rəssamlıq ənənəsinin öncülləri oldular.

Ebru sənəti

Su üzərində rəsm çəkmə sənəti olan ebru Osmanlı mədəni irsinin ayrılmaz örnəklərindən hesab edilir. “Ebru” sözü Cağatay türkcəsində “dalğavari”, farsca - “bulud” və ya “suyun üzü”, ərəbcə isə “üz üçün su” mənasında işlənir [49].

Bu sənətə xüsusi önəm verən osmanlılar ebru üsulu ilə hazırlanan kağızlardan dövlət sənədləri, məktublar üçün istifadə edirdilər. Ebru tək-cə gözəlliyi, gözoxşayan incə naxışları ilə deyil, həm də dövlət üçün etibarlılığına görə seçilirdi. Çünki, belə kağızı və həmçinin sənədi saxtalaşdırmaq mümkün deyildi. Odur ki, diplomatik yazışmalar və ticarət əlaqələri

vasitəsilə XVII əsrdə ebru sənəti Avropada da tanınmağa başladı. Avropada ebru sənətinə “türk mərmər kağızı” deyirdilər. Bu cür kağızdan kitab çapında və üzləməsində, hədiyyələrin tərtibatında istifadə edilirdi. Sonralar xüsusilə gözəl alınan ebruları çərçivəyə salıb rəsm əsəri kimi divardan asmağa başladılar. Vaxtilə Səfəvilər dövründə bu sənət Azərbaycanda inkişaf etsə də, Osmanlı-Səfəvi müharibəsi ilə əlaqədar bir sıra sənətkarlar İstanbula köçürüldüyündən zəifləməyə başladı.

Təbii materiallar əsasında yaradılan ebru nümunələri su üzərində aparılır. Daha sonra kağıza köçürülən ebru nümunələri müxtəlif naxışlı mənzərəyə çevrilir. Ebru sənəti 2014-cü ildə UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs Siyahısına daxil edilib.

Xalçaçılıq

Dünyanın ən qədim sənət növlərindən olan xalçaçılıq əsrlər əvvəl türklər arasında da çox geniş yayılmışdır. Köçəri həyatda xalçalar yaşayış yerləri üçün döşəmə və divar rolunu oynayırdı. Sonralar isə onlardan evlərdə, saraylarda bəzək əşyası kimi də istifadə etməyə başlamışlar. Xalçalar nəsillərdən-nəsillərə miras qalır, zaman keçdikcə dəyərini artırır, var-dövlət elementlərindən birinə çevrilirdi.

Türk xalçaları Orta Asiyadan Anadoluya köçmüş türklərin ilkin vətəndən gətirdikləri toxuculuq ənənəsinə əsaslanaraq əl dəzgahlarında istehsal olunan

xalçalardır. Anadoluda bu sənət daha da inkişaf etdirilmiş, "Anadolu xalçası" bütün dünyada şöhrət qazanmağa başlamışdı. Türkiyə xalçalarının "Kilim, sumaq, cicim, zili" və s. bu kimi müxtəlif növləri vardır. Anadoluda toxunan bütün xalçalar türk xalçaları adlanır. Lakin sırf "Türk xalçaları" kimi şöhrət qazanmış klassik türk xalçaları Anadolunun qərbində və daha çox Ege bölgəsi və ətraf vilayətlərdə toxunan xalçalar sayılır.

İlk ilməli xalçalar Orta Asiya çöllərində çox erkən dövrlərdə yaranmışdır. Xalçaçılıq çöl mədəniyyətinə mənsub köçərilərin yaşayış şəraitindən doğan bir sənət növü kimi meydana gəldiyindən xalçaçılığın inkişafında, demək olar ki, bütün türk boyları böyük rol oynamışdılar. Eramızdan əvvəl 3-2-ci yüzilliklərə aid edilən, dünyanın ən qədim xalçası sayılan Pazırq xalçasının türk xalçası olduğu, Bozkır bölgəsində toxunduğu, Asiya hunlarına aid edildiyi bildirilir.

Altay diyarındakı Pazırq kurqanında arxeoloji qazıntı zamanı aşkarlanan, 1,83 x 2,0m ölçülü qırmızı rəngli keçə üzərində incə yun ipdən toxunmuş bu xalı hazırda Peterburq Ermitajında saxlanır. Pazırq xalısı iç-içə bir neçə çərçivəyə bölünüb. Birinci çərçivədə qrifonlar, ikincidə atlılar, üçüncüdə marallar, dördüncüdə hun çiçəyi şəklində simvollar verilib. Beşinci çərçivə çiçəkli 24 xanaya ayrılıb. Buradakı maralların və orta xana sayının 24 olması 24 oğuz boyunun simvolu kimi qəbul edilir.

Xalıdakı atların quyruğu əski hun şəkillərindəki kimi düyünlüdür, başlarında yüyən var, yəhərin üzəngisi yoxdur. Çünki həmin xalını toxumuş saqaların törəmələri hunlar dünyada ilk dəfə üzəngini bu xalıdan min il sonra icad etmişdilər.

Pazırlıq xalçasının ortasında xoşbəxt həyatı əks etdirən hissə yerləşdirilib və haşiyələrdə tərs hərəkətlə həmin insanların dini inanclarını ifadə edən süjetlər paylanıb [28,s.48].

İlmə texnikası sonralar Mərkəzi Asiyadan Qərbə gətirildi. Abbasilər sülaləsinin türk döyüşçüləri üçün Samarra şəhəri qurularkən xalçaçılıq sənəti daha da tanınmağa başladı. Samarrada toxunduğu güman edilən bəzi xalça nümunələri arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmışdır. Bu nümunələr Qahirə Muzeyində, İsveçdəki Göteburq Röhss Muzeyində və Stokholm Milli Muzeyində qorunur.

XI-XII əsrlərdə Səlcuqlu türklərinin İrandan Mesopotamiyaya, oradan Suriyaya yayılması ilə türk xalça sənəti də qərbə doğru yayıldı. Qədim mənbələrdə Səlcuqlu xalçaları tez-tez xatırlansa da, Böyük Səlcuqlular dövründən günümüzə qədər gəlib çatan türk xalça nümunələrinə, əfsus ki, rast gəlinmir. Ola bilsin ki, bu monqollar Böyük Səlcuqlu imperiyasını istila edən zaman xalça, kilim və toxuculuq məmulatlarını yoxa çıxarmaları ilə bağlıdır. Amma XII-XIV əsrlərin miniatürlərində rast gəlinən xalça təsvirləri Səlcuqlu xalçaları haqqında müəyyən təsəvvür yaradır.

Sözügedən təsvirlər xalçaçılığın Səlcuqlularda çox mühüm sənət sahəsi olduğunu göstərir. Müəyyən bir səviyyədə formalaşmış ilməli xalça ənənəsinin bu sənətin sonrakı inkişaf mərhələləri üçün möhkəm təməl olduğunu ortaya qoyur. XIII əsr şairi Həririnin İstanbul Süleymaniyyə Kitabxanasında və Paris Milli Kitabxanasında qorunan “Məkamət” (Görüşlər) əsərinin miniatürləri Səlcuqlu xalçalarının mühüm nümunələridir.

Səlcuqlar dövründə Konya, Kayseri, Sivas kimi şəhərlər əsas xalçaçılıq mərkəzlərinə çevrilmiş, türk xalçaları buradan qeyri-müsəlman bölgələrinə də yayılmışdır. XIII əsrdə emalatxana xalçaçılığı inkişaf etmiş və iri ölçülü xalçaların istehsalına başlanmışdır. Anadolu Səlcuqları dövründən 28 xalça günümüzə qədər gəlib çatıb: bu xalçalardan səkkizi Konyadakı Əlaəddin məscidində, üçü Bəyşehir Eşrefoğlu məscidində, yeddisi Fustatda, beşi Tibetdə, beşi isə Divriği Ulu məscidində tapılıb.

Bəyliklər dövründə də Anadoluda xalçaçılıq öz əhəmiyyətini qorumuşdur. Bu dövrdə istehsal olunan xalçalara “Bəyliklər dövrü xalçaları” və ya “XIV-XV əsr Anadolu türk xalçaları” deyilir. Onlar, adətən, heyvan fiqurları ilə bəzədildiyi üçün “Anadolu fiqurlu Anadolu xalçaları” kimi də tanınırlar. Bu xalçaların məşhur nümunələri Konya Etnoqrafiya Muzeyindəki “Xoruz xalçası”, İsveçin Marby kəndindəki kilsədən tapılan “Mərbi xalçası” və Mərkəzi İtaliyadakı kilsədən tapılan “Ming xalçası”dır.

Anadolu xalçaları XIII əsrdən Qərb ölkələrinə satılmağa başlamış, XIV əsrdə Avropa aristokratları üçün prestij simvoluna çevrilmişdir. Dəniz ticarətində üstünlük təşkil edən İtaliya türk xalçalarının ilk yayıldığı bölgələrdən biri və tranzit mərkəzi idi. Bu dövrdə Anadolu xalçaları Şərqi miniatürlərində olduğu kimi Avropa rəssamlarının rəsmlərində də görünməyə başladı. XIV-XV əsrlərdə Avropa rəssamları öz rəsmlərində tez-tez heyvan fiqurlu xalçaları təsvir edirdilər.

İlk dəfə İtalyan rəssamlarının rəsmlərində görünən türk xalçaları XVI əsrə aiddir. Sonralar Hollandiya və Alman rəssamları da rəsmlərində türk xalçalarının təsvirini vermişlər. Bu dövrün türk xalçaları onların rəsmini çəkmiş alman rəssamı Hans Holbeinin adı ilə “Holbein xalçaları” kimi adlandırılmışdır. Əvvəllər rəsmlərdə, daha çox heyvan fiqurlu xalçalar təsvir edilirdi. XV əsrdən sonra isə Avropa rəssamlarının rəsmlərində həndəsi naxışlı xalçaların önə çıxdığı görünür.

Türk xalçaçılığı XVI əsrdə özünün qızıl dövrünə çatdı. Saray və məscidlərin ehtiyaclarını ödəmək üçün çoxlu sayda xalçalar toxunur, bu xalçalarda Osmanlı memarlıq sənətinin izləri də ifadəsini tapırdı [50].

Bu dövrdə əsasən iki növ xalça toxunurdu. Bunlar saray xalçaları və Uşak xalçaları idi. Saray xalçaları Osmanlı sarayındakı sənətkarların toxuduqları xalçalara deyilirdi. Bu xalçalar Anadolu xalçalarından fərqli olaraq “sine” adlı İran ilməsi ilə

toxunurdu. Saray xalçalarının rəng və naxışlarında İran təsirləri dərhal nəzərə çarpırdı. Amma zaman keçdikcə toxunan xalçalar Anadolu özünəməxsusluğu qazanmağa başladı. Bu dövrdə Osmanlı sənətinin əsas mövzusunı təşkil edən lalə, sümbül, qərənfil, nar çiçəkləri kimi təbii naxışlar xalçalarda da özünü göstərirdi.

Klassik Osmanlı dövründə toxunan ikinci xalça növü, qeyd etdiyimiz kimi, Uşak xalçalarıdır. Bu xalçalar əsasən, Manisa və Uşak şəhərlərində sifarişlə toxunurdu. Bu xalçalardan da, Osmanlı saraylarında istifadə olunur, yaxud onlar xarici ölkələrə hədiyyə edilirdi. Bəzən saray ustaları özləri də çəkdiqləri xalça çeşnilərini Uşaka göndərir, xalçanın özü həmin çeşni üzrə burada toxunurdu. Uşak xalçaları İzmir limanı vasitəsilə Avropaya daşındığı üçün Avropada “İzmir xalçaları” kimi tanınmağa başladı.

Uşak xalçaları medalyonlu Uşak xalçaları (süfrə üçün) və ulduzlu Uşak kilimləri olmaqla iki qrupa bölünür. Təbriz xalçalarında görünən medalyon sxemi Türklər 1514-cü ildə Təbrizi fəth etdikdən sonra türk xalçasına daxil olub. Ulduzlu Uşak xalçalarının üzərində isə kiçik səkkiz guşəli ulduzlar öz əksini tapıb.

Osmanlı dövründə Macarıstana ixrac edilən xalçalar, həmin dövrlərdə Macarıstanın, indi isə Rumıniyanın ərazisinə daxil olan Transilvaniyanın (və ya Erdel) adı ilə Transilvaniya xalçaları kimi tanınırdı.

XVII əsrdə Uşak xalçaları öz nüfuzunu itirməyə

başlayanda Qərbi Anadolu bölgəsində Gördes, Kula, Berqama və Milas, Konya-Ladik, Kırşehir və Mucur xalçaları İç Anadolu bölgəsində getdikcə şöhrət qazanırdı. Bu bölgələrdə toxunan xalçalar XVIII-ci və XIX əsrlərdə Avropaya getdikcə daha çox ixrac edilirdi və XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Osmanlı iqtisadiyyatına böyük töhfə verirdi.

XIX əsrin birinci yarısında ingilislər Anadoluda xalça ticarəti ilə məşğul olmaq üçün müəssisələr qurdular. 1880-ci illərin ortalarında Qərbi Anadoluda xalça ticarəti altı böyük biznes qurumunun inhisarına keçdi. Avropa zövqünə uyğun hazırlanmış naxışlar toxunaraq İzmir xalçası kimi ixrac edilirdi.

XIX əsrin sonlarına qədər xalçalar əsasən, yun iplikdən toxunurdu. Sonralar pambıq iplikdən istifadə edilməyə başladılar. Zamanla bitki boyalarının yerini də kimyəvi boyalar aldı.

XIX əsrdə sarayın və saraya bağlı təsisatların ehtiyaclarını ödəmək üçün ayrı-ayrı xalça fabrikləri yaradılmışdı. Bu fabriklərdə kütləvi istehsal həyata keçirilirdi. Sultan Əbdülməcidin dövründə Kayseridən, Sivasdan, Gördesdən İstanbula toxucular gətirilmişdi. Onlar yeni tikilən sarayların iri ölçülü xalça ehtiyacını qarşılamaq üçün Feshane fabrikində xalça toxuyurdular. Osmanlı İmperatorluğunun son dövrünə qədər sarayın ehtiyacları üçün Hereke Fabrika-i Hümayunuda xalça istehsalı davam etmişdir. Bu fabrikdə toxunan xalçalar müxtəlif beynəlxalq sərgilərdə nümayiş etdirilirdi və bütün dünyada əllə

toxunmuş ən keyfiyyətli xalçalar sayılırdı. Dolmabahçe Sarayının əlavə binalarında Sultan Vahdettinin son günlərinə qədər istehsalı davam etdirən Hereke Toxuculuq Evi kimi tanınan bir toxuculuq fabriki vardı.

1526-1699-cu illər arasında Osmanlı İmperiyasına aid olan Transilvaniya Avropa ilə xalça ticarətinin mərkəzi idi. Xristian protestant kilsələrində türk xalçaları dekor kimi istifadə olunurdu. Bu gün də Qara Kilisidə türk xalçalarından istifadə edilir. Kilsələrdə bəzək məqsədləri üçün istifadə edilən xalçalar yerə sərilmədiyi üçün orijinal vəziyyətini qoruyub saxlamışdır. Holbein, Lotto və Bird Bushak xalçaları əla vəziyyətdədir.

Osmanlı mənşəli Anadolu xalçalarına "Transilvaniya xalçaları" deyilir. Səccadə motivləri olan xalçalar digər türk xalçalarına nisbətən daha kiçikdir.

İran xalçalarından fərqli olaraq türk xalçaları sonralar sənət əsərlərində də özünü göstərmişdir. Korneil de Vosun Abraham Grapheus portreti (1620) və Tomas de Keyzersin "Naməlum" (1626) portretində türk xalçalarını görmək olar.

Anadolu istehsalı olan Transilvaniya xalçaları İtaliya, Polşa, Almaniya və Macarıstandakı kilsələrdə də bəzək kimi istifadə edilmişdir. Transilvaniya xalçaları İsveçdə bu gün də sərgi üçün toplanmaqdadır. Nədənsə Transilvaniya xalçalarına hazırda Anadoluda rast gəlinmir.

Türk xalçalarındakı motivlər toxucunun tərtib etdiyi və ya çatdırmaq niyyətində olduğu hadisə və ya əşyanın simvolik ifadəsidir. Digər əl işlərində olduğu kimi motivlər də emosiyaların simvollarla təsviri funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn, dünyanın ən qədim xalçası sayılan Pazırq xalçası Asiya köçəri cəmiyyətinin mədəni elementlərinin əksidir.

Türk xalçalarında gördüyümüz bəzi motivlər bunları simvolizə edir: Əqrəb motivi yeraltı qüvvələrin və ya şərin rəmzidir. Zəhərli və öldürücü gücünə görə əqrəb ölümə, xəstəliklərə, ağrıya, qəm-kədərə işarə edir. O, həm də qürur və azadlığın simvolu kimi qəbul oluna bilər.

Qarmaq motivi qadın-kişi, dəniz-dalğa, dağ-dərə kimi əkslikləri birləşdirən hərəkətləri simvolizə edir. Bu motivdən evlilik və məhsuldarlığı simvollaşdırmaq üçün də istifadə olunur. Əlinin beldə olması qadınlığın, xeyirxahlığın, məhsuldarlığın və xoşbəxtliyin simvoludur. Əl və barmaq motivləri uğurlara, müalicəvi xüsusiyyətlərə, müqəddəslik mənalarına işarədir. Quş motivinin də çox müxtəlif mənaları var: o, xoşbəxtliyi, sevinci, mərhumun ruhunu, qadını rəmzləşdirir. Hörük motivi gənc qızların ailə qurmaq istəyini ifadə edir. O, həm də nəsil artırmaq, çoxalmaq istəyinin işarəsidir. Türk xalçalarındakı həyat ağacı insanların yerlə göy arasında addımlarının rəmzidir.

Türkiyədə xalça və kilimlər, toxunduqları yer, materialları, naxışları, çeşniləri və s. xüsusiyyətlərinə

görə fərqlənirlər. Türkiyənin əsas xalçaçılıq bölgələri bunlardır:

Anadolu: Anadolu çox zəngin mədəni irsə malikdir. Bölgənin, demək olar ki, hər şəhərinin özünəməxsus fərqli atmosferi var. Anadolu üslubu adlanan xalçaların ümumi naxışlarında türk və ya Gördes düyünündən istifadə olunur.

Berqama: Berqama Türkiyənin İzmir vilayətində kiçik bir şəhərdir. Ege bölgəsində yerləşir. Berqama dünyanın ən qədim xalçaçılıq mərkəzlərindən sayılır. Berqama üslubunda yaşıl, mavi, qara, sarı və çəhrayı rəngər üstünlük təşkil edir. Xalçaların motivləri isə, adətən, bitki və ya bitki mənşəlidir.

Çanaqqala: Çanaqqala üslubunda düz toxuculuq olduqca yaygındır. Xalçaların materiallarında yundan geniş istifadə olunur. Xalçaların əsas tonları yaşıl, qırmızı, mavi və sarıdır.

Döşəməaltı: Döşəməaltı Antalyada uzun illərdir bir çox köçərilərin (yörüklərin) yaşadıkları kiçik şəhərdir. Onlar tünd yaşıl və qırmızı rənglərdə həndəsi naxışlı təmiz yun xalçalar istehsal edirlər.

Gördes: Gördes Türkiyənin qərbində bir qəsəbədir. XVII əsrdən bu şəhər toxuculuq mərkəzi kimi şöhrət qazanıb. Gördes xalçaları qeyri-adi naxışlarına görə bütün Şərqi xalçaları arasında ən çox tanınan və axtarılan xalçadır. Gördesin Osmanlı Saray xalçalarına təsir edən özünəməxsus düyün-ilmə tərzi var. Gördes xalçaları yaşıl, sarı, mavi və digər müxtəlif rənglərin parlaq qırmızı fonu ilə tanınır.

Yüksək toxuculuq keyfiyyətinə malikdir.

Hakkari: Türkiyənin digər mühüm toxuculuq mərkəzi Hakkariyədir. Hakkari kilimlərində otuz əsas mövzu var. Ən məşhur çeşnilər Her, Sumax, Samar, Halitbey, Gülhazar, Gülsərya, Gülgevər və Sinedir. Hakkari kilimlərində istifadə edilən beş əsas rəng qırmızı, zoğalı, tünd mavi, qəhvəyi, qara və ağdır.

Hereke: Hereke dünyada ən yaxşı saf ipək xalçaların istehsalı ilə tanınır. Hereke xalçalarının dünya xalçaları arasında özünəməxsus yeri var. Onlara bəzən “saray xalçaları” da deyirlər.

İsparta: İsparta Türkiyənin cənub-qərbində yerləşən mühüm xalça və xalça istehsalı mərkəzidir. Gördes və Şena ilmələri kimi çiçək naxışları da İsparta xalçalarında məşhurdur.

Kayseri: Bu xalçalar Kayseri və ətraf bölgələrdə toxunur. Bu mənada Kayseri də Türkiyənin əhəmiyyətli xalçaçılıq mərkəzlərindən biri kimi tanınır. Ağ, qara, boz və bənövşəyi kimi təbii tonlardan Kayseri xalçalarında geniş istifadə olunur. Tipik olaraq, mərtəbələr tünd qırmızı, mavi və ya tünd mavidir. Bu xalçalarda həndəsi və nəbatəti naxışlardan istifadə edirlər. Bütün saplar isə, əsasən, kök rəngindədir. Kayseri xalçalarında tünd göy, al-qırmızı, qəhvəyi və boz rənglər üstünlük təşkil edir.

Türkiyə xalçaçıları da müxtəlif texnikalardan istifadə edirlər. Mövzu üslubları xalçadan-xalçaya dəyişir, hər xalça öz ilmələri arasında xüsusi bir tarix yaşadır. Türkiyənin hər bölgəsinin fərqli xalça tərzini

var. Məsələn, Milas xalçaları Türkiyənin qərb bölgəsinin ən məşhur xalçalarıdır. Xalçalar sarımtıl rəngə malikdir və adətən pambıqdan toxunur.

Konya xalçaları keyfiyyətli yundan hazırlanır. Onların əlavə qoşa ilmələri var, çox vaxt Səlcuqlu dövrünə aid medalyonlarla bəzədilir.

Köçəri xalçaları toxuyarkən insanlar adətən gündəlik həyatlarındakı rəmzlərdən istifadə edirlər. Məsələn, qeyd əqrəb ifadə etdiyi müxtəlif mənalarla ən məşhur naxışdır. Dəvə ayağı nəqliyyatı simvollaşdırır. Ümumiyyətlə, köçərilər çoxrəngli xalçalar toxuyurlar.

Hereke xalçaları. Bunlar daha çox qoşa ilməli xalçalardır. Həm yundan, həm pambıqdan toxunur. Çox vaxt çiçək naxışına malikdir. Anadolu xalçalarında bu materiallardan istifadə edirlər:

Qoyun yunu: Hamar teksturasına, materialın ucuzluğuna və davamlılığına görə Anadolu xalçalarında çox istifadə edilir. Qoyun yunu rəngləri də kifayət qədər effektiv şəkildə uduur. Pambıqdan fərqli olaraq yun çirklənmir və ləkə götürmür.

Pambıq: Anadolu xalçaçılığının başqa bir məşhur materialı pambıqdır. O, yundan daha davamlıdır və asanlıqla deformasiya olunmur.

İpək: İpək Anadolu xalçalarında istifadə edilən ən mürəkkəb və bahalı materialdır. Çox kövrəkdir.

Dəvə və keçi yunu: Anadolu xalçalarında dəvə və keçi yunundan da istifadə edilir. Keçi və dəvə yunu toxuculuq üçün möhkəm materialdır. Qalın quruluşuna

görə istiliyi saxlayır. Bu materialdan hazırlanmış xalçalar köçərilər və kəndlilər arasında xüsusilə məşhurdur.

Türk xalça və kilimlərinin ən mühüm xüsusiyyəti onların yalnız təbii materiallardan hazırlanmasıdır. Bu xalçaların boyası da uzun illər bitkilərdən, heyvanlardan və minerallardan təbii olaraq əldə edilmişdir. Boyama komponentlərinin miqdarı və keyfiyyəti də çox vacibdir. Həmçinin boyaq maddəsində suyun hərarəti, ipliğin isladılması vaxtı düzgün planlaşdırılmalıdır.

Ənənəvi çini ustalığı

Nəfis tərtibatla Çini qabların hazırlanması türk mədəniyyətinin və etnoqrafiyasının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Xəmir halına gətirilmiş gilli torpağın bişirilməsi ilə hazırlanan, müxtəlif rəng və motivlərlə bəzədilən ev əşyaları və ya divar bəzəklərinə çini deyilir. Ənənəvi çini ustalığı isə “minai”, “lüster”, “perdah”, “sıraltı”, kimi özünməxsus istehsal və bəzək texnologiyaları ilə 12-ci əsrdən mövcud olan türk kaşı sənəti ətrafında formalaşmış sənətkarlıq növüdür.

Çini ustaları təbiət haqqında ənənəvi biliklər əsasında yaranmış reseptlərə uyğun hazırladıqları plitələrdə şıraltı texnikasından istifadə edirlər. Bu texnikada palçıq mövcud reseptə uyğun hazırlanıb xəmir kimi yoğurulur. Gil parçası xüsusi alətdə

fırladılaraq formaya salındıqdan sonra üzərinə astar çəkilib qurudulur və sobalarda bişirilərək möhkəmləndirilir [51].

Açıq işləmə texnikası ilə kağız üzərində qazılaraq hazırlanmış naxışlar kömür tozu ilə səthə köçürülür. Naxışın xarici konturları isə qara boya ilə fırça ilə çəkilir. Növbəti mərhələdə naxışlar müxtəlif rənglərlə boyanır. Nəhayət, keramika şirlə örtülür, ikinci dəfə yüksək hərarətdə bişiriləndən sonra çini əşya hazır olur.

Çini əşyaların bəzədilməsi zamanı, əsasən, kosmik düşüncə və inancları simvolizə edən həndəsi fiqurlardan, bitki ornamentləri və heyvan fiqurlarının müxtəlif rəng kompozisiyalarından istifadə olunur. Rəngli kompozisiyalarda ağ və ya tünd göy fonda qırmızı, mavi, firuzəyi və yaşıl rənglərdən istifadə ənənəvi çini qabların xarakterik xüsusiyyətidir.

Ənənəvi çini sənətinə xüsusi xarakter verən, onu qoruyan ən əsas amil xammalın tədarükü, boyaların hazırlanması, istehsal alətlərinin düzgün düzəldilməsi və istifadəsi, bişirmə prosesləri, bəzək texnikası və estetik anlayışlarla bağlı nəsil-dən-nəslə ötürülən bilik və təcrübələrdə özünü göstərən ənənəvi sənətkarlıqdır.

Ənənəvi çini sənətinin daşıyıcıları bu sənətlə məşğul olan ustalardır. Türkiyədə 5000-dən çox çini ustası var. Çini emalatxanalarında qablara forma verən “çarxçı”, ornament və bəzəkləri düzəldən “tahrirci”, daxili hissələri rəngləyən “boyamaçı” və bişirmə işlərini görənlər “fırıncı” kimi tanınan ustalar, kalfalar və

şagirdlər də fəaliyyət göstərir. Bu insanlar ənənələrin nəsillərdən-nəsillərə ötürülməsində və tətbiqində çox mühüm rol oynayırlar.

Bu sənətlə əlaqəli təşkilati icmalar, fərdlər, qeyri-hökumət təşkilatları fəaliyyətdədir. Məsələn, Kütahyada 4, İznikdə 2 belə yerli qeyri-hökumət təşkilatı var. Türkiyənin İstanbul, Ankara və İzmir kimi böyük şəhərlərində də ənənəvi türk əl işləri ilə məşğul olan bir çox qeyri-hökumət təşkilatları fəaliyyət göstərir. Onlar çini qab istehsalının qorunması, ənənələrin ötürülməsi, tanıtılması, təbliği məsələlərinə, bu sənət növü ilə bağlı araşdırmaların aparılmasına dəstək verirlər.

Ənənəvi çini sənətkarlığı usta-şagird/valideyn-övlad münasibətləri əsasında əsrlər boyu kollektiv şəkildə formalaşmışdır. Bu sənətkarlıq ənənəsinə aid biliklər, üsullar, reseptlər, rituallar və etik münasibətlər nəsildən-nəslə ötürülür. Xüsusilə Kütahyada 14-cü əsrdən bəri fasiləsiz mövcud olan çini emalatxanaları elementin bu ənənənin orta q yaddaşını yaşadan mühüm mədəniyyət məkanlarıdır.

Çini qab istehsalında ustadan yazılı icazə ənənəsi olmasa da, “əl sıxmaq” adlı şifahi ənənə var. Ustasının “əlini sıxdığı” şagird artıq özü də püxtələşmiş sənətkar kimi ictimai həyatda qəbul olunur. İstehsal alətlərinə, texnologiyasına mükəmməl yiyələnmiş, resept və bəzək texnikalarını uğurla tətbiq edə bilən, kafel ustası olmağın bütün etik normalarını mənimsəmiş usta kimi fəaliyyətinə davam edir.

Bu sənət memarlıqdakı məkan qavrayışının, təbiət və kainatla bağlı təcrübələrin, estetik davranışların və türk mətbəx mədəniyyətinin gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından da mühüm mədəni funksiya daşıyır.

Əsrlərdir mənəvi saflıq, ruhi rahatlıq vasitəsi kimi istifadə edilən və buna görə də ictimai və dini binaların fasadlarını bəzəyən çini sənəti; Kütahya, İznik və Çanaqqala üçün şəhər kimliyinin əhəmiyyətli bir parçası olmaqla yanaşı, İstanbul, Antalya, Konya, Kayseri, Sivas və digər böyük şəhərlərdəki görməli yerlərə də xüsusi xarakter verir. Şəhər imicinin xüsusi bir parçası rolunda çıxış edir.

İnsanların gündəlik həyatlarında istifadə etdikləri, ictimai və dini binalarda tez-tez rastlaşdıqları çinilərin rəng və naxışlarındakı simvollar, onların yaratdığı alleqorik ifadələr xalqın dini inanclarını, dünyagörüşünü, həyat tərzini, estetik anlayışlarını əks etdirir. Keçmişdən günümüzdə bədii şəkildə, alt mətnlərlə xüsusi dəyər ötürür. Beləliklə, çini qab istehsalı keçmişlə indiki dövr arasında mədəni-mənəvi bağı gücləndirir, mədəni davamlılığın, aidiyyət hissinin və milli kimliyin gələcəyə daşınmasına töhfələr verir.

Çini ustaları və təlimçiləri ənənəyə uyğun olaraq öz şagird və tələbələrinə təkcə çini qab hazırlamaq və onun tətbiq üsullarını öyrətmirlər. Həm də onları vaxtdan düzgün istifadə etməyə, yaradıcı, səbirli, nizam-intizamlı, diqqətli, dəqiq, məsuliyyətli və

ahəngdar olmağa alışıdırılar. Bu səbəbdən çini qab sənəti təlimlərinə qatılan insanlar müsbət zehni münasibətlərini inkişaf etdirir, stressə davamlılıqlarını artırır, sağlam sosial əlaqələr qura bilir, yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, özlərinə inamı yüksəldirlər. Bu baxımdan çini qab sənəti, yəni dulusçuluqla məşğul olmaq insanın fərdi inkişafına müsbət təsir göstərir.

Çini qab ustası ola bilməkdən ötrü müəyyən əxlaqi anlayışa sahibliklə yanaşı, texnika və üslub baxımından da yetkinliyə çatmaq lazımdır. Bu sənət insan hüquqlarına, ləyaqətinə, bərabərliyinə, şəxsiyyətinə, fərqli həyat tərzinə və mədəniyyətlərarası dialoqa hörmət təlqin edir. Bu baxımdan çini qab sənəti və bu sənət ətrafında formalaşan sənətkarlıq ənənəsi heç bir şəkildə digər mədəniyyətlərə qarşı çıxmır, onların yaradıcılıq məhsullarına qərəzli münasibət bəsləmir, əksinə, onlara hörmət edir və onlarla qarşılıqlı ruhlandırıcı münasibət qurur.

Türk memarlığı

Türkiyənin memarlığı çox zəngindir. Tikintilərdə əsas material kimi daşdan istifadə edilib. Türkiyədə memarlıq nümunələrinə məscidlər, mədrəsələr, qalalar, saraylar, hamamlar, örtülü bazarlar, karvansaraylar və s. daxildir. Demək olar ki, bütün binalar zərif orna-mental oymalar, rəngarəng keramik plitələr və bədii

kaşılarla təmtəraqa bəzədilib. Onların mövzuları çox vaxt bitki motivləri, həndəsi formalar və xəttatlıq yazılarıdır. Türk tikililərinin çöl hissəsi daş səthinə oyulmuş relyef naxışı ilə işlənir. Oymalara həcm və dərinlik əlavə etmək üçün işıq və kölgə oyunundan məharətlə istifadə edilib. Giriş və tağlar palmetlərdən və bitki kompozisiyalarından ibarət rozetlərlə haşiyələnib [5].

Türkiyədə çoxsaylı məscidlər var. Səlcuqlu monumental memarlığının irsi böyük günbəzi və yüksək giriş qapısı olan təkminarəli məscidlərdir. Böyük ibadət zalını örtən günbüz nəhəng sütunların üzərində qərar tutur. Məscidlərin həyəti ağ və ya çəhrayı mərmərdən zərif sütunlarla dəstəklənən çoxsaylı tağlı qalereyalarla əhatə olunub. Bəzən qalereyaların yuxarı hissəsi kiçik günbəzlərlə örtülmüşdür.

Müsəlman məscidləri Bizans ənənəsinə uyğun tikilmiş məscidlərdən fərqlənir. Onların daha dik günbüz profili, axan silueti və zərif xətləri var. Binalar adətən bir neçə mərtəbədə tikilir, yuxarıya doğru daralır və rəvan bir şəkildə böyük konuslarla dəstəklənən günbəzə çevrilirdi. Hər mərtəbədəki çoxsaylı pəncərələr sayəsində məscidin içərisi yaxşı işıqlandırılır. Onun divarları rəngarəng naxışlı vitrajlar və mərmərlə işlənmiş panellərlə bəzədilib.

Məscidlərin qapıları həndəsi ornamentlərin gözəl həkk olunmuş naxışları, bitki naxışları və beşguşəli ulduzlarla lentlər təşkil edən bir neçə simmetrik

düzülmüş zolaqlarla örtülüb. Türkiyədəki saraylar isə bağların arasında qurulmuş çoxsaylı köşkləri olan parka bənzər bir plana malikdir. Günbəzli malikanələrdəki fəvvarələr mərmər oymalarla bəzədilib. Daxili divarlar parlaq lalə və qərənfil çiçəkləri ilə örtülüb.

Türkiyədəki memarlıq nümunələrində həm Osmanlı memarlığının, həm ondan əvvəl erkən dövr Anadolu memarlığının, Səlcuq memarlığının, Bizans memarlığının, İran memarlığının, Məmlük memarlığının həm də Cümhuriyyətin qurulmasından sonrakı dövrlərə xas modern memarlığın izlərini görmək mümkündür.

Hər nə qədər fərqli dövrlərdəki ehtiyaca və texnologiyaya uyğun fərqli quruluş növlərində inşa edilsə də, onları ümumi cəhətlər birləşdirir.

Türkiyə memarlığına aid tikinti növlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

Qalalar: Müdafiə və təhlükəsizlik məqsədləri üçün tikilmiş qalın və hündür divarlı, dayaqlı, mağzallı strukturlardır. Türkiyədəki qalaların çoxu Antik və Orta əsrlərdə inşa edilib. Onların ən məşhurlarının sayı 100-ə yaxındır.

Məscidlər: Dini ibadət məqsədilə inşa olunan tikililərdir. Osmanlı dövründə ölkənin bütün bölgələrində çoxsaylı məscidlər inşa edilib. Məscid şəhərlərdə əsas mərkəz rolunu oynayır və öz ətrafında bir mədəniyyət sahəsi yaradır.

İmarət: varlılara məxsus olan, yoxsul insanlara pulsuz yemək paylayan məkanlardır.

Qələndərxanalar: əcnəbilərin, səyyahların, dərvişlərin pulsuz gecələyib yemək yeyə biləcəkləri yerdir.

Karvansara: Yol üzərində tikilən, karvanların, sərnəşinlərin və heyvanlarının yerləşdirildiyi binalardır.

Tabhane: Bunlar da kasıb insanların sığındıqları məkanlardır. Burada yoxsullara verilən yeməyin xərcləri imarətlər tərəfindən ödənərdi.

Daruşşəfa: müasir dildə desək, xəstəxana funksiyasını yerinə yetirən, xəstələrin müalicə olunduqları, tibb öyrənən gənclərin təcrübə topladıqları xəstəxana tipli yerlərdir.

Ribat: Qala formasında tikilən müdafiə məqsədli binalarıdır.

Külliyə: Əsas tikintisi məscid olan və müxtəlif ehtiyacları qarşılayan binalar kompleksidir. Bura məscid ətrafında qurulmuş mədrəsə, kitabxana, imarətxanalar, xəstəxana və hamam kimi strukturlar daxildir.

Şadırvan: bu maraqlı tikililər də Türk mədəniyyətində və memarlığında xüsusi yer tutur. Şadırvanlar adətən məscid həyətlərinin ortasında, ətrafındakı kranlardan su axan, ortada isə fəvvarə olan günbəzli dəstəmaz yerləridir. Bununla belə, məscid həyətlərindən kənarda insanların su içməsi, yuyunması üçün inşa olunmuş şadırvanlar da var. Şadırvanın ortasındakı hovuzu sütunlarla dövrələnmiş estetik günbəz əhatə edir. Şadırvanlar adətən altı və ya səkkizguşəli quruluşa malik olur. Şadırvanların

yanında böyük ağaclar ucalır. Şadırvan Osmanlı məscidi memarlığının əsas elementlərindən biridir, oyma, xəttatlıq və mərmər işi kimi sənətlərlə birləşir.

Təkkə: bu, təsəvvüf dünyagörüşünün daşıyıcılarının toplaşdıqları, yayadıqları, təlim aldıkları xüsusi məkanlardır. Bu məkanlarda sufilər bir yerə yığılaraq öz mürsidlərindən təlim alar, ilahi hikməti və Allah sevgisini əxz edərdilər.

Zaviyə: bu da təkkəni bir növüdür. Amma zaviyə, məkan baxımından təkkədən daha kiçik anlam daşıyır və onun bir hissəsi kimi nəzərdə tutulur. Zaviyə, zahidin ibadətə məşğul olmaq üçün çəkildiyi tənha yer, guşə, hücrədir.

Xanagah. Xanəgah və ya xangah bir təriqətin bütün təkkələrinin bağlı olduğu, həmin təriqətin şeyxinin yaşadığı təkkəyə deyilir. Bura təriqətdəki ən ali məqamdır. Xanagahda da bir şeyx və ya mürsidin rəhbərliyi altında sufilər yaşayaraq ibadət edər, təlimat alardılar.

Mədrəsə: dini dərslərin öyrədilməsi məqsədilə tikilmiş binalardır.

Türbə: görkəmli müsəlman alimlərinin, vəliəhdlərin, hökmdar və hökmdar ailəsi üzvlərinin, əmirlərin, vəzir və hərbi rəhbərlərin qəbirləri üzərində ucaldılan, üzəri xüsusi qübbələrlə örtülmüş tikilidir. Tanınmış İslam mütəffəkirlərinin üstü açıq olan məzarlarına da onlara hörmət əlaməti olaraq türbə deyilir. Türbələr camaat tərəfindən ziyarətə gəhə çevrilir.

Türbə anlayışının İslam təliminə zidd olmasına

rəğmən Türklərə bağlı coğrafiyalarda türbə tikintisinin çox geniş yayılması maraqlı doğurur. Bu, qədim türk ənənələrinin bu regionun xatirə memarlığına yönəldici təsirlərindən irəli gəlir. Bu qülləvari tikililər türk mənşəlidir. O da maraqlıdır ki, türbələr yaşayış evi obrazına yaxındır. Belə ki, türbələrin yeraltı hissəsi qaradımı, yerüstü hissəsi isə qədim türklərin yurtasını – köçərilərin universal evini xatırladır. Bu da, ölümdən sonrakı həyat inancının təzahürüdür.

Qülləvari türbələrin intensiv formalaşma prosesi Səlcuqlular dövründə getmiş, onlar XI – XII yüzillərdə bitkin quruluş kompozisiyası olaraq geniş ərazidə dayanıqlı memarlıq tipinə çevrilmişdir. Elə buna görə də çağdaş Avropa alimləri onları çox vaxt Səlcuq türbələri adlandırırlar.

Yalılar: Yalı, Bosfor Boğazının hər iki tərəfində, su səthinə, demək olar ki, bitişik tikilmiş iki, bəzən üç mərtəbəli yaşayış evlərinə verilən ümumi addır. Osmanlı dövründə sahillərdə tikilməyə başlanan malikanələr, Boğaziçi memarlığının ən görkəmli nümunələrindən oldu. Hazırda İstanbulda 360-dan çox yalı var.

Osmanlı yalılarının memarlıq xüsusiyyətləri sahiblərinin sosial statusuna görə dəyişir. Müsəlman malikanələri arasında boşluqlar qoyulduğu halda, qeyri-müsəlman yalıları ümumən bir-birinə bitişik tikilirdi. Qeyri-müsəlman yalıları əvvəllər daha tünd rənglərdə olurdu. Bu rəng ənənəsi son illərdə dəyişmişdir. Hazırda yalıların rəngarəng rənglərə

boyandığını görürük. Ümumiyyətlə, eyvan elementi olmayan malikanələrdə bunun yerinə geniş pəncərələrdən istifadə edilirdi. Yayılardan hamısında suya doğru qayıqxana adlanan kiçik körpü düzəldilir və malikanələrin arxa bağçasında gül bağları salınırdı.

Osmanlı evləri: Bunlar yaşayış məqsədilə, əsasən, kərpicdən tikilmiş, suvaqlı, taxtabəndli konstruksiyalardır. Evlərin, daha çox zirzəmi kimi istifadə edilən birinci mərtəbələri pəncərəsiz və arakəsməsizdir. Evlərdə ən azı iki otaq və bir salon var. Ailə adətən evin orta mərtəbəsindəki böyük zalda toplaşır. Otaqlar düzbucaqlı pəncərələrdən gün işığı ilə işıqlandırılır. Əksər binalarda pəncərələrin qarşısında qəfəslər var. Pəncərələrin ətrafında divara söykənən divanlar qoyulur. Otaq qapılarının yan divarlarında yorğan və yastıqların üst-üstə yığılması üçün rəflər var. Otaqların tavanları adətən taxtadandır.

Evin bağçasının bir küncündə çardaq tikilərək oturmaq üçün sərin yerlər yaradılıb və bağçada güllər, ağaclar əkilib.

Müasir Türkiyə memarlığı da Osmanlı memarlığından xeyli təsirlənib. Bu təsirlər ötən əsrin 20-ci illərindən sonra tikilən binalarda xüsusilə özünü hiss etdirir. 1930–1940-cı illərdə Almaniya, Avstriya və İsveçrədə yüksək nüfuza malik memarlar Türkiyəyə dəvət olunaraq bir çox ictimai binalar onların dəstəyi ilə tikilmişdir. Bununla belə Türkiyədəki memarlıq üslubları, xüsusilə 1970-ci illərdə, yerli memarlar tərəfindən inkişaf etdiril-

mişdir. Bu memarlıq üslubları xaricdə daim inkişaf edən modern və postmodern üslublarından təsirlənmişdir.

Ötən əsrin 20-ci illərindən başlanan dövr Türkiyədə Birinci Memarlıq Hərəkatı adlandırılır. Bu dövrün əhəmiyyətli hadisələrindən biri Sənay-i Nəfisə məktəbinin, 1926-cı ildə İstanbulun Fındıqlı səmtində yer alan Cəmilə Sultan Sarayına köçməsi və İncəsənət Akademiyasına çevrilməsi olmuşdur. Həmin mərkəz qeyd edilən dövrə qədər intibah və Osmanlı memarlığı sahələrində tədris verirdi. 1926-cı ildən isə modern memarlıq əsaslı tədrisə keçid etdi. Türkiyənin ilk qadın memarı olan Ləman Cevat Tomsu da, 1934-cü ildə bu İncəsənət Akademiyasını bitirmişdir.

Mimar Kəmaləddin və Vədat Təkin başçılıq etdiyi, əvvəlcə "neoklassik türk üslubu" və ya "milli memarlıq intibahı" adlandırılan, daha sonra Birinci Milli Memarlıq Hərəkatına çevrilən bu memarlıq üslubunun ən fərqli xüsusiyyəti həm yerli, həm də klassik Osmanlı tikililərində yer alan dekorasiyalara yer verilməsi olmuşdur. Bu hərəkat türk memarlığına xüsusi memarlıq elementləri və bəzək əşyaları gətirmişdir. Klassik Osmanlı memarlığından fərqli olaraq, əvvəllər yalnız dini binalarda istifadə olunan günbəz və saçaq kimi memarlıq elementlərindən Birinci Milli Memarlıq Hərəkatı dövründə hər növ ictimai binalarda tez-tez istifadə etməyə başlamışlar.

Birinci Milli Memarlıq Hərəkatının təmsilçiləri Mimar Kəmaləddin və Vədat Tək, Arif Hikmət

Koyunoğlu, Əli Talat və Giulio Monceri idi. Birinci Milli Memarlıq Hərəkatına aid tikililərə İstanbuldakı Kamer Hatun məscidini və Tayyare mənzillərini, Ankarada Türkiyə Respublikası Dövlət Dəmir Yolları binası nümunədir.

Mimar Kəmaləddin bəy tərəfindən dizayn edilərək 1926–1927-ci illərdə tikilmiş II Evkaf mənzili də Birinci Milli Memarlıq Hərəkatına aid əsərlərdəndir. Hazırda bu bina dövlət teatrı kimi fəaliyyət göstərir. Vədat Təkinin dizaynları arasında isə Böyük Poçt idarəsi və İstanbulun Fateh ilçəsindəki Haydarpaşa Limanı yer alır. Arif Hikmət Koyunoğlunun həyata keçirdiyi layihələrin ən məşhurları Ankara Dövlət rəsm və heykəl muzeyi və Ankara Etnoqrafiya Muzeyidir. Giulio Mongerinin əsərləri arasında Ankarada inşa edilmiş Ziraat Bankı, Osmanlı Bankı və Türkiyə İş Bankının mərkəzi ofislərini qeyd etmək olar. Əli Talat bəyin dizayn etdiyi Beşiktaş və Kuzguncuk limanları da bu dövrün memarlıq nümunələrinə aiddir.

Ötən əsrin 30-cu illərində tikilən, amma Milli Memarlıq Hərəkatında qəbul olunmayan bir çox binalar da vardır. Bu qəbildən olan layihələrdən biri Ankara Dəmiryolu Stansiyasının binasıdır. Tikilini Şekip Akal dizayn edib. Tikinti 1935–1937-ci illər arasında inşa olunub. Onun özünəməxsus cəhəti 1930-cu illərdə dünyada geniş yayılmış memarlıq üslubunda inşa edilməsidir.

Türkiyənin ilk stadionu olan 19 May Stadionu

1934–1936-cı illər arasında Paolo Vietti-Violi tərəfindən inşa edilmişdir. Seyfi Arkan tərəfindən dizayn edilmiş və 1935-ci ildə inşa olunmuş Florya Atatürk Dəniz Köşkü, 1930-cu illərin modernist memarlıq xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

Teodor Cost və Robert Oerli tərəfindən 1927–1932-ci illər arasında inşa edilmiş Refik Saydam Hıfzıssıhha İnstitutu dövrün tibb müəssisələrindəndir.

Türkiyə Respublikasının paytaxtı Ankara olduğu üçün burada yeni inzibati binalar inşa etmək zərurəti yaranmışdır. Böyük ehtiyac qarşılığında kifayət qədər yerli memar olmadığından, bu layihələrin bəziləri 1927-ci ildə Avropadan gələn memarlar tərəfindən inşa edilmişdir. Həmin memarlar əsasən Mərkəzi Avropadan (Avstriya və Almaniya) gəldiyindən, o dövrdə yaygın olan neo-klassik hərəkət, memarlıq üslubu kimi bir çox əsərlərdə əks olunmağa başladı. Bu dövrdə tikilən binalar əsasən simmetrik planlara sahibdir. Digər üstünlük təşkil edən memarlıq xüsusiyyətləri düz və simmetrik fasadlar, monumental pilləkənlər, ümumi neo-klassik dizayn və sütunlu giriş tənzimləmələridir. Dövrün mühüm əsərləri arasında Çanqaya köşkünün bir hissəsi olan Çəhrayı köşk, Ankara Opera Salonu, Ankara Universiteti Dil və Tarix-Coğrafiya Fakültəsi, Parlament binası və Ankara Ali Məhkəməsi yer alır. Türkiyə Böyük Millət Məclisi binasının inşası da bu dövrdə başlamışdır.

1930–1940-cı illərdə bir çox tikililər beynəlxalq üslubda inşa edilmişdir. Bu üslubda tikilən binalara

İstanbul Universiteti rəsədxanası (Arif Hikmət Holtay, 1934), Florya Atatürk Dəniz Köşkü (Seyfi Arkan, 1934), Taksim Bələdiyyəsi əyləncə mərkəzi (Rüknəttin Güney, 1938) və Yalova Termal Oteli (Sədad Hakkı Əldəm, 1935) daxildir.

1940–1950-ci illərdə, ikinci dünya müharibəsi ilə bağlı olaraq Türkiyənin inşaat sektorunda bir sıra ağır problemlər, o cümlədən xaricdən alınan inşaat materiallarının çatışmazlığı problemi yaranmış və bütün bunlar memarlıqda da durğunluğa gətirmişdir. Bu dövr İkinci Milli Memarlıq Hərəkatı adlanır. Bu dövrü "Yeni Regionalizm" kimi xarakterizə edənlər də var. İkinci Milli Memarlıq Hərəkatı dövründə Osmanlı memarlığı və xüsusilə də Səlcuqlu tikililərinin memarlıq xüsusiyyətləri önə keçməyə başlamışdır. Türkiyə bu dövrdə ənənəvi ünsürlərdən daha çox faydalanmışdır.

Sədat Hakkı Əldəm və Emin Onat İkinci Milli Memarlıq Hərəkatının aparıcı təmsilçiləri idilər. Onların birlikdə hazırladıqları dizaynlar arasında ən məşhurları İstanbul Universiteti Fən Ədəbiyyat fakültəsinin binası (1944–1952) və İstanbul Ədalət Sarayıdır. İstanbul Universiteti Fən Ədəbiyyat fakültəsi binasının özünəməxsus xüsusiyyəti simmetriyaya xüsusi diqqət yetirilməsi və monumentallığıdır. İstanbul Ədalət Sarayı layihəsi də müasir memarlığın xüsusiyyətlərinə malik binadır.

Doğan Ərginbaş, Ömər Güney və İsmail Utkuların ortaq şəkildə hazırladıqları, Şişlidə yerləşən

İstanbul radio evi (1945) bu hərəkatın başqa bir nümunəsidir. Feridun Kip, Doğan Ərginbaş, İsmail Utkular tərəfindən dizayn olunaraq 1954–1960-cı illər arasında inşa edilmiş Çanaqqala şəhidləri abidəsi, Emin Onat və Orxan Ardanın layihəsi ilə ucaldılmış Mustafa Kamal Atatürkün Anıtqəbri də eyni dövrün memarlıq irsinə aiddir.

Dövrün üslubunu əks etdirən digər nümunələr, Sədat Hakkı Əldəmin layihəsi əsasında tikilmiş Şişli məscididir.

İkinci dünya müharibəsinin yaratdığı məhdudiyətlərin aradan qalxması ilə İkinci Milli Memarlıq Hərəkatının təsirləri də azalmağa başladı. Xaricdən inşaat materiallarının gətirilməsi asanlaşdı. İşləmək üçün başqa ölkələrə üz tutmuş türk memarlarının bir qismi geri qayıtdı. Üstəlik, Cümhuriyyətin elanından sonra yaradılan memarlıq fakültələrinin məzunları da bu sahədə püxtələşərək peşəkar fəaliyyətə başladılar.

1950-ci illərdə modernizm Türkiyənin mədəni həyatında, o cümlədən memarlığında çox mühüm rol oynadı. Özəl sektorun inkişafı, ofis binalarına ehtiyacın artması memarlıqda öz sözünü dedi. Türkiyədə ilk biznes mərkəzləri, göydələnlər tikildi. Qızılay Meydanı və Türkiyənin ilk göydələni sayılan, memar Ənvər Tokayın layihəsi ilə inşa edilmiş Qəhrəmanlar Biznes Mərkəzi bu dövrün memarlıq nümunələridir.

Eyni tarixi mərhələnin daha bir memarlıq abidəsi isə Nevzat Erolun layihəsi ilə 1953-cü ildə inşa

edilmiş İstanbul Bələdiyyə Sarayıdır. İstanbul Hilton otel kimi bir çox tikililər də müasir memarlıq üslubunu təmsil edir.

Bu dövrün digər memarlıq əsərlərindən biri isə Ankarada yerləşən Qızıl Aypara İş Bürosudur. 24 mərtəbəli, 76 metr hündürlükdə bu bina ölkənin ilk göydələni sayılır.

Ötən əsrin 50-ci illərində Türkiyədə başlayan plansız şəhərləşmə və gecəqondulaşma hələ də böyük problem olaraq qalmaqdadır. O dövrdəki irimiqyaslı daxili miqrasiyanın nəticəsi olan bu proses 60-70-ci illərdə sürətlə davam etmiş və 80-ci illərdə ən yüksək həddinə çatmışdır. Bu problemin həlli üçün Türkiyədə hazırda müəyyən kompleks tədbirlər həyata keçirilir.

60-cı illər Türkiyə memarlığının əsas cəhəti rəşionalizm üslubundan uzaqlaşmadır. Bu dövrün ən diqqət çəkən layihələrindən biri İstanbul Vəqflər otelidir. Daha bir memarlıq nümunəsi İstanbul Tekstil İstehsalçılar Bazarıdır. Bu dövrdə Ankarada həyata keçirilən bir başqa layihə isə Böyük Ankara otelidir.

1960-cı illərin digər diqqətəlayiq əsərləri arasında Bəhrüz Çinici və Altuğ Çinicinin 1961-ci ildən bəri dizayn etməyə başladıkları ODTÜ şəhərcik binaları da var.

Türkiyə memarlığında modernizm-ənənəvi dilemması adlandırılan dövr də olmuşdur. Ankaranın simvollarından biri olan Qocatəpə məscidi (1967–1987) bunun nümunələrindən sayıla bilər. Vədat Dalokay və Doğan Təkəlioğlu tərəfindən modern

üslubda dizayn hazırlansa da, məscidin inşasında əsasən ənənəvi üsluba əsaslanan Hüsrev Tayla və Fatin Uluənginin dizaynından istifadə olunmuşdur.

1988-ci ildə tikilmiş Galleria ticarət mərkəzi Türkiyədə ticarət mərkəzlərinin yeni üslubda inşasına zəmin yaratmışdır. Həyatı Tabanlıoğlu tərəfindən dizayn edilən Galleria əvvəlcə böyük şəhərlərdə, daha sonra bütün ölkədə ticarət mərkəzlərinin inşasına yol açmışdır.

1980-ci illərdən sonra Türkiyədə sənaye və inşaat sektorunun inkişaf tempi memarlığa böyük təsir göstərmişdir. Xüsusilə əvvəlcədən hazırlanmış konstruksiyaların inşasını asanlaşdırmaq məqsədilə hazır beton tunel qəlib sisteminin genişləndirilməsi Türk memarlığında böyük inqilab olmuşdur. Həm standart tikinti elementlərinin, həm polad, alüminium, plastik və şüşə sənayesinin inkişafı bir pərdə divar sistemi tətbiq etmək imkanı vermişdir. Bütün bu inkişaf meyilləri Türkiyədə ağıllı bina və göydələnlərin inşasının önünü açmışdır.

Ötən əsrin 90-cı illərindən bu günə qədər davam edən müddət Türkiyə memarlarının fərqli üslubları təcrübədən keçirdikləri dövrdür. İlk mərhələdə əsasən turizm binalarından başlayan bu tendensiya sonradan digər tipli binalara da yayılmışdır. Bundan əlavə, 1960-cı illərdən başlayaraq özəl sektorun memarlıqda özünü göstərən üstünlüyü bu dövrdə daha da artmışdır.

Xüsusilə 2000-ci illərdən başlayaraq İstanbulda sürətlənməyə başlayan inşaat işləri nəticəsində

göydələnlər şəhər mənzərəsinin vacib bir hissəsinə çevrilməkdədir. İstanbulun Avropa hissəsində Qayrettəpə və Maslak arasındakı Böyükdərə prospekti, Şişlinin Bomonti səmtində son illərdə göydələnlərin sayı sürətlə artmağa başlamışdır. Şəhərin Asiya hissəsində isə Ataşəhər və Kozyatağı kimi bölgələrdə geniş yayılmış göydələnlərin sayının daha da artması gözlənilir.

Müasir türk memarlığında müasir məscid tikililəri 2000-ci illərdən sonra artmağa başladı. Bu dövrə xas olan nümunələr arasında İstanbulda yerləşən və dizaynı Adnan Kazmaoğlu tərəfindən hazırlanan Yeşilvadi məscidi, Ankarada yerləşən və dizaynı Ərket Şahinbaş tərəfindən hazırlanan Doğramacızadə Əli Sami Paşa məscidi, Nevşəhərdə yerləşən və Hakkı Atamulu tərəfindən dizayn edilmiş Dərinquyu Park məscidi yer alır.

Türk hamamları

Türk etnoqrafiyası və mədəniyyətində türk hamamlarının da çox böyük yeri vardır. Təmizliyin, paklığın, mədəniyyətin simvolu olan hamamlar türk-İslam mədəniyyətində mühüm yer tutur. Ümumilikdə hamam mədəniyyəti İslam qayda-qanunlarının əsas tərkib hissələrindəndir. Təmizlik olmadan, yəni qüsl, dəstəmaz almadan edilən ibadətlər qəbul olunmur. Suyun həyat enerjisi olması ilə yanaşı, onun paklaşdırmaq, saflaşdırmaq xüsusiyyəti ilə bağlı

inanclar da türk-İslam mədəniyyətinin tərkib hissəsini təşkil edir. Buna görə də orta əsrlərdən etibarən əksər yaşayış yerlərində hamamlar inşa olunmuşdur. Onların bir hissəsi məscidlərə yaxın yerlərdə, bəziləri məscidə bitişik tikilmişdir. Hamamların arxitektura quruluşunda məscidlərin memarlıq üslubuna bənzər bəzi xüsusiyyətlərinin olması da İslam mədəniyyətinin təsirindən qaynaqlanır. Bu baxımdan Türk hamamları Yaxın Şərq bölgəsində və xüsusilə İslam mədəniyyətinin mövcud olduğu bölgələrdə çox geniş yayılmış tikilidir. Milli ənənələrdən irəli gələrək kişi və qadınların istifadə etdiyi hamamların ya özü, ya da onlardan istifadə günləri ayrı olmuşdur.

Türk hamamları bir çox başqa xüsusiyyətləri ilə yanaşı, yerləşdikləri coğrafiyalarda tarixən özünə-məxsus sosial funksiya yerinə yetirmişdir. Bu məkanları ayrı-ayrılıqda kişi və qadınların toplaşdıqları, ünsiyyət qurduqları, sosiallaşdıqları yerlər kimi nəzərdən keçirmək olar. Beləliklə, türk hamamı əsrlər boyu özünün ilkin və əsas funksiyası olan, təmizlik, gigiyena ilə yanaşı həm də ictimai mahiyyət daşımışdır [9, s.21].

Türk hamamlarının ilk baxışdan diqqəti cəlb edən xüsusiyyəti onların unikal strukturları və memarlığıdır. Türk hamamlarına Osmanlı memarlığının böyük təsiri olmuşdur. Türk hamamları bir çox ümumi elementləri özündə ehtiva edir. Hamamlarda soyuq otaq, isti otaq və paltardəyişmə otaqları kimi ayrı-ayrı bölmələr var. Türk hamamlarının xarici görünüşünün ilk diqqət

çəkən xüsusiyyətlərindən biri geniş istifadə olunan günbəz formasıdır. Günbəzlər gün ərzində artıq buxarın buraxılmasına və təbii işığın içəri daxil olmasına şərait yaradır. Bundan başqa, türk hamamlarının xarici arxitekturası ümumiyyətlə kifayət qədər sadə görünüşə malikdir.

Hamamların daxili memarlığında isə estetik naxışlar və xoş görünüşə malik oymalar diqqəti cəlb edir. Mərmər funksional və estetik xüsusiyyətlərinə görə türk hamamlarının daxili memarlığında geniş istifadə olunur. Türk hamamlarında isti hissə çox yüksək rütubətə çatdığı üçün burada nəmə və temperatura davamlı materiallara üstünlük verilir. Türk hamamlarında sütunlar binanı saxlamaqla yanaşı, həm də içəridə gözəl mənzərə yaradır.

Əksər türk hamamlarında soyuq və isti su anbarı yuyunma otaqlarına bitişikdir. “Külxana” adlı xüsusi otaqlarda qızdırılan isti su istifadə edildikcə, soyuq su ovdandan öz axarı ilə bura daxil olurdu. Külxanadan ayrılaraq döşəmənin altındakı xüsusi kanallar vasitəsi ilə dolanan isti buxar otaqları qızdırır, divarlardan birində quraşdırılmış baca ilə çölə çıxardı. Divarlar boyu çəkilməmiş saxsı borulardan keçən isti su isə, otaqlara paylanmaqla bərabər, həm də hamamın divarlarını qızdırırdı. Hamamlara su ovdandan – yeraltı su anbarından kəhriz su sistemi vasitəsi ilə daxil olurdu. Kəhriz orta əsrlərdə qrunut sularını ovdanlarda toplamaq və yer səthinə çıxarmaq üçün yaradılmış yeraltı qurğu idi.

Osmanlı imperiyasında hamamdan istifadə əhali arasında çox yayılmışdı. Bu gün dünyada məşhur olan Türk hamamı modelləri də bu dövrdə ortaya çıxmışdır. Roma, Yunan, Ərəb və İran mədəniyyətlərindən götürülən hamam quruluşuna Osmanlı memarlığının mühüm xüsusiyyətləri əlavə edilmişdir.

XV əsrdə xalqa açıq olan türk hamamlarının ilk nümunələri Osmanlı dövründə ortaya çıxmışdır. Daha sonra Osmanlı hakimiyyəti altında olan bir çox bölgələrdə hamamlar tikilmişdir. Həmçinin türk hamamlarının əvvəlcə Şərqi Avropaya, sonra Mərkəzi Avropaya yayılması Osmanlı dövründə baş vermişdir.

İctimai hamamlar Türkiyədə XX əsrin sonlarına qədər populyarlığını qorumuşdur. Ancaq inkişaf edən texnologiyaların köməyi ilə evlərdə hamamların geniş yayılmasından sonra türk hamamlarından istifadə xeyli azalmışdır. Bir çox şəhər və kəndlərdə hamam binaları istifadəsiz qalmış, sökülmüş və ya başqa tikililərlə əvəz edilmişdir. Bununla belə, Türkiyənin müxtəlif bölgələrində bir çox tarixi hamamlar hələ də fəaliyyət göstərir. Türk hamamından istifadə keçmişdə olduğu qədər olmasa belə, bu gün də kifayət qədər yaygındır.

Türk hamamlarında milli toy adətlərindən olan “xınayaxdı”, “bəy hamamı” kimi əyləncəli-musiqili məclislərin keçirilməsi ənənəsi bu günə kimi qalmaqdadır. Xanımlar hamama xüsusi hazırlıqdan sonra gedərdilər. Zəngin xanımlar zinət əşyalarının saxlanması üçün kiçik, lakin çox nəfis bəzədilmiş,

ağzı qıfilla bağlanan “hamam sandığı”ndan istifadə edərdilər.

Geyim mədəniyyəti

İnsanların geyindikləri paltarlar, istifadə etdikləri ziynət əşyaları, onların rəngləri, formaları həmin toplumun sosial və mədəni həyatını əks etdirən ən mühüm əlamətlərdəndir. Çünki istənilən toplumun sosial-milli varlığını şərtləndirən, onların həyatındakı dəyişiklikləri təmin edən 7 əsas amil var ki, onların da demək olar ki, hamısı geyimlə bağlıdır:

1. Qorunma instinkti: İnsanların geyinmə ehtiyacı bədənlərini və ya onun həssas hissələrini qorumaq qayğısı ilə başlamışdır.

2. Təbii şəraitə uyğunlaşma: insanın yaşadığı yerin təbiəti, mövsümi dəyişiklikləri onun geyimlərinin ölçü və formasını müəyyən edir.

3. Dini və fəlsəfi inanclar: Hər bir dinin o dinin daşıyıcılarına təlqin etdiyi xüsusi geyim formaları vardır.

4. Görülən işə uyğunlaşmaq: İnsanın çalışdığı peşə onun geyimini müəyyən edir.

5. İş yerlərindəki geyim tələbləri: bir çox iş yerlərində müəyyən əsaslarla korporativ geyim qaydaları tətbiq edilir.

6. İqtisadi şərtlər: geyim insanın xərcləyəcəyi vaxt, əmək və pulla təmin edilə bilən vasitədir. Ona görə də insanın geyimində onun maddi durumu

mühüm rol oynayır.

7. Psixoloji meyllər və dəb: Fərdin gözəl, arıq və uzun boylu görünmək istəyi, özü haqqında varlı insan imici yaratmaq istəməsi kimi psixoloji faktorlar arasında dəb çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Dəb çox sürətlə yayılır və təkcə böyük şəhərlərə deyil, kiçik şəhərlərə və qəsəbələrə də təsir edir.

Bütün bu amilləri nəzərə alaraq xalqın geyim mədəniyyəti türklərin tarixi keçmişini anlamağa, aydın təsəvvür etməyə böyük kömək göstərir [8].

Türklər köçəri həyat sürdüklərindən onların geyimləri də çöl həyatına və çöl təsərrüfatına uyğunlaşdırılırdı. Türklərin ənənəvi çöl paltarı hündür yaxalı uzun xalat idi. Xalat, adətən, bükülmüş kəmərlə bağlanırdı. Baş geyimi müasir qazaxların toxuma parçalarını xatırladırdı. Yumşaq mahud və ya dəri şalvar dabansız keçə çəkmələrə salınırdı. Türklər qışda kürk geyinir, papaq qoyurdular. Yayda əsasən, dar kənarlı yüngül keçə papaqdan istifadə edirdilər. Qadınlar xaricdən gətirilən pambıq, yaxud ipək parçadan paltar və xalat geyinirdilər.

VII əsrin əvvəllərində yaşamış Qərbi Göktürk Yabqu Xanın qərargahını ziyarət edən Buddist rahib Xuan-tsanın hekayələri Xan ailəsinin var-dövləti haqqında təsəvvür yarada bilər. Ov zamanı Kaqanla qarşılaşan səyyahı ovçuların dəbdəbəli geyimləri heyrətə gətirir. “Kağan yaşıl ipəkdən xalat geyinmişdi” yazır. Xanın yanında isə atlaz xəz geyinmiş, saçlı hörüklü iki yüzdən çox tərhan vardı.

Xəz paltarlar və yumşaq papaqlar geyinmiş digər döyüşçülərin qılıncları, baltaları, yayları və bayraqları vardı. Onların xüsusilə atları çox gözəl idi. Dəvələrin, atların sayı o qədər çox idi ki, onları gözəyarı saymaq mümkün deyildi”. Səyyah həmçinin Xaqanın vətəni haqqında danışarkən onun “göz qamaşdırdığını” ifadəsini işlətdiyini yazır.

Türklərin heyvandarlıqla məşğul olmaları, əsas nəqliyyat vasitəsi kimi at sürmələri, dəri istehsalı ilə məşğul olmaları onların süvari geyimlərinə üstünlük vermələrinə səbəb olmuşdur.

Qədim türklərdə paltarlara “don” deyirdilər. Donlar “iç don” və “dış don” olaraq iki hissəyə bölünürdü. Ümumiyyətlə, bədənə dəridən iç don və “kaftan” deyilən üst paltar, ayaqlara isə çəkmə geyilirdi. Ayağa geyilən çəkmələr və ya ayaqqabılar “ətük” adlanırdı. Çəkmələrdən başqa ən çox geyilən əşyalar çarıq idi. Başa taxılan papaq zamanla “börk” adlanan papaqlarla əvəz olundu.

Qədim dövrlərdən türklərdə istifadə olunan qadın geyimlərini də üç əsas başlıq altında qruplaşdırmaq olar: şalvar, üst geyim və çəpkən. Evdən çıxarkən qadınlar farece və ya çarşab örtərdilər.

İslamdan əvvəlki türklərin geyimlərində digər diqqətçəkən cəhət qadınlarda olduğu kimi kişilərin də uzun saç saxlamaları və hörük hörmələri idi. Sırğa taxmaq da qədim türklərdə kişilərin başqa bir zahiri xüsusiyyəti idi. Qadınlar bəzək əşyası kimi bilərziklərdən, kişilər isə qolçaqlardan istifadə edərdilər.

Türklər islamı qəbul etdikdən sonra dəri geyimləri müxtəlif toxuculuq məmulatları əvəz etdi. Eyni zamanda kişi və qadın geyimləri bir-birindən fərqlənməyə başladı. “Təsəttur” anlayışı ortaya çıxdı. Köçürüldükdən oturaq həyata keçidlə şəhər və kənd geyimləri bir-birindən ayrıldı. Güclü təşkilatlanmalar vahid geyim formasının tək-cə hərbi xidmət sahəsində deyil, həm də ictimai həyatda təsirini artırdı.

Osmanlı sarayında sultanlar geyimlərinə böyük əhəmiyyət verir, bahalı və dəbdəbəli parçalardan hazırlanmış kaftanlar geyinirdilər. Sultanların gündəlik geyimi aşağıdan şalvar, yuxarıdan köynək, yaxud uzun və ya qısa kaftan idi. Hər sultanın müxtəlif adlarla adlandırılan baş geyimləri də vardı. Bayramlarda, dəfn və taxtaçıxma mərasimlərində, elçi qəbullarında, müharibələrdə geyilən geyimlər və onların rəngləri dəyişirdi. Uşaqların da özlərinə görə xüsusi ənənəvi geyim tərzləri vardı. XVIII əsrdən sonra Qərbin təsiri ilə geyim tərzləri dəyişməyə başladı. 19-cu əsrdən etibarən Avropa ilə əlaqələr nəticəsində geyimlər daha sürətlə dəyişdi.

Bu dövərdə xanımlar da kişilər kimi Avropa dəbini izləməyə başlamışdılar. İstanbul xanımları xüsusilə Paris və Londonun təsiri altında idilər.

Türklərdə xüsusilə kişilərdə baş geyimlərinə xüsusi önəm verilirdi. Baş geyimi şəxsin sosial statusunu bildirirdi. Türklərdə çalma, burqa, papaq, fes kimi baş geyimləri çox yayılmışdır. Səlcuqlu və Osmanlı dövründə qeyri-müsəlmanlar fərqlənmək

üçün çalmalarına fərqli rəngli lentlər və ya dəsmal taxardılar. Təriqət üzvləri adətən keçədən hazırlanmış ağ börk geyinərdilər. Sonralar onun adı dəyişdirilərək külaha çevrildi.

Osmanlı imperatorluğunda Azap əsgərlərinin qırmızı, yeniçərilərin isə ağ börk geyinməsi qərara alınmışdı. Alimlərin və dövlət məmurlarının başlarına qoyduqları çalmaların xüsusiyyətləri ən xırda təfərrüatına qədər müəyyən edilirdi. Yalnız sultanların deyil, həm də saray, vəzir və əyanlarının da silindrik baş örtüyü “mucevveze” (rəsmi çalma) baş örtüyündən daha geniş idi.

“Şalvar” anlayışı da getdikcə dəyişmiş, bu adı bədənin aşağı hissəsinə geyinilən alt paltarları üçün istifadə etməyə başlamışdılar. Beləliklə, şalvar donun üstünə çəkilən geyim formasına çevrilmişdi.

Saçlar qısalmış, İslam dininin tələbi olaraq kişilərin bıç-saqqal saxlaması sünnet sayılmağa başlanmışdı. Səlcuqlu və Qaramanlılarda görülən sırğa taxmaq ənənəsi Osmanlı dövründə daha çox Əxi və Bəktəşilərdə davam etməyə başlamışdı.

Yeni qurulan Əsakir-i Mənsurə-i Muhammediyyə (yeni qurulan ordu) üçün baş örtüyü müəyyən etmək lazım olduğundan, “şubara” (bir növ baş örtüyü) taxmağa qərar verilmişdi. Lakin fəs daha gözəl göründüyündən şubaradan imtina edilmiş və 1829-cu ilin apreliyində qüvvəyə minən qayda ilə fəs taxmaq məcburiyyət olmuşdu. Fəs əvvəlcə qotazsız olsa da, sonradan aksesuar kimi ona qotaz əlavə edilmişdi.

Bundan başqa, qaydalarda pencək və şalvar geyinmək öhdəliyi qoyulmuşdu. Fəslə bağlı tələbata cavab vermək üçün İstanbulun Haliç bölgəsində “Feshane” adlı fəs fabriki qurulmuşdu.

Bosniya və Herseqovinanın Avstriya tərəfindən işğalı ilə İstanbulda Avstriya mallarına boykot elan edildi və bundan sonra fəs taxılmadı. 1925-ci ilin 25 noyabrında qəbul olunan qanunla dövlət qulluqçularının şapka geyinməsi nəzərdə tutuldu. Bu qanunda qadın geyimləri ilə bağlı heç bir müddəə öz əksini tapmamışdı. Beləliklə, Cümhuriyyət dönəmində həyata keçirilən islahatların mühüm bir qismi də məhz geyimləri əhatə etdi və insanların geyim üslubunda modernləşmə baş verdi. Cümhuriyyət elan edildikdən sonra Türkiyədə insanların geyim mədəniyyəti tədricən dəyişib müasirləşdi. Daha çox Qərbi təqlid edən geyimlərdən istifadə olunmağa başladı, Osmanlı geyim tərzii tədricən sıradan çıxdı. Hazırda bu geyimləri daha çox muzeylərdə görmək mümkündür.

Ölkədə geyimə münasibət nisbətən liberaldır və İslam ənənəsinin fərqli elementini ehtiva edir. Kostyum, pencək və qalstuk işgüzar dairələrin gündəlik geyimlərindəndir. Bir çox türklər xüsusi günlərdə milli geyimləri də üstün tuturlar. Dünyanın hər yerində olduğu kimi, burada da qadınlar geyim mövzusunda daha yaradıcı yanaşırlar: gündəlik həyatda, xüsusən də kənd yerlərində hələ də milli geyim üstünlük təşkil edir. Türklər bayramlarda rəngarəng və yerli şəraitdə çox rahat, müxtəlif

aksesuarlarla tamamlanan geyimlərə üstünlük verirlər. Eyni zamanda Türkiyədə geyim məsələsində xeyli mühafizəkar insanlar da var. Onlar qəbul edilmiş ümumi normalara sadıq qalmağa çalışırlar.

Türkiyənin əksər bölgələrinin iqlimi isti və qurudur. Ona görə burada yerli iqlimə uyğun hər şey geyinmək olur. Turizm ölkəsi olduğundan Türkiyədə turistlərin geyiminə münasibət xeyli tolerantdır. Ancaq ibadət yerlərini və kənd yerlərini ziyarət edərkən mümkün qədər təvazökar geyinmək lazımdır. Şort, qısa əmək və açıq-saçıq paltarlar çimərlik əraziləri istisna olmaqla, demək olar ki, əksər kənd yerlərində tənqidlə qarşılanır. Məscidlərə də bu şəkildə daxil olmağa icazə verilmir.

Məscid və məbədləri ziyarət edərkən qadınlara tövsiyə olunur ki, ayaqları və bədəni mümkün qədər baş və topuq nahiyəsinə qədər örtən geyimlər seçsinlər, qısa yubka və şalvar geyinməsinlər. Kişilərə qısa şalvar və bəzi hallarda kombinezon geyinməmək tövsiyə olunur. Qadınlar müqəddəs məkanlara yalnız başları örtülmüş halda daxil ola bilərlər. Girişdə onlara örtüklər təklif olunur. Məscidə baş çəkəndə ayaqqabılar təbii ki, girişdə qalır. Namaz vaxtı qələbəliyi nəzərə alaraq turistlərin məscidlərə getməməsi daha uyğun sayılır.

Açıq-saçıq çimərlik geyimləri ilə çimərlikdən kənar məkanlara – mağazalara, otelə daxil olmaq da yol verilən deyil.

Türk musiqisi

Türk kultürü və etnoqrafiyasının ən zəngin və maraqlı istiqamətlərindən biri də məhz musiqidir. Bəzi Çin mənbələri qədim uyğurların və Hatay (Hitay, Kutay) türklərinin musiqisi haqqında məhdud da olsa, müəyyən təsəvvürlər yaradır. İç Asiyada aparılan bəzi arxeoloji qazıntılarda əldə edilən tapıntılar hunlarda, göktürklərdə və uyğurlarda inkişaf etmiş musiqi mədəniyyətinin mövcudluğundan xəbər verir. Bu musiqi mədəniyyətində müxtəlif alətləri, özünəməxsus not sistemini və geniş musiqi seçimini görmək olar. Türklərin musiqi tarixi hələ yetərincə tədqiq olunmamışdır. Türk tarixi ilə bağlı araşdırmalar genişləndikcə türk musiqisinə dair biliklərimiz də artacaq.

Türk musiqisi dedikdə, dünyanın müxtəlif bölgələrinə yayılmış türk toplumlarının orijinal musiqi mədəniyyətləri yada düşür. Bunlar bir-birindən fərqli xarakterlərə malik musiqi nümunələridir. Qədim dövrlərdə musiqi müqəddəs element sayılırdı və belə bir inanc türklərdə də vardı.

Təbiətdəki səslərin bir-birinin ardınca harmonik şəkildə səslənməsi ilə yaranan səslər sehri hesab edilirdi. Buna xüsusi mənalara verilir və insanlara belə gəlirdi ki, musiqiləri ancaq xüsusi insanlar ifa edə bilər. Ona görə türklərdə musiqi bacarığı böyük bir üstünlük idi. Musiqi dini funksiya da daşıyırdı.

Türklər Kiçik Asiyaya gələndə qədər köçəri həyat sürdüklərindən onların musiqi alətləri həmişə

asanlıqla daşınan alətlər olurdu. Türk musiqilərindəki səs sistemi də buna paralel qurulub və tamamilə təbii səsləri ehtiva edir. Səslərin təhsil prosesindən keçirildiyi və özünəməxsus şüurla düzüldüyü səs sistemlərindən ilk dövrlərdə istifadə olunmamışdır.

Türk musiqisi deyiləndə ağla gələn bəzi xüsusiyyətlər var. Bunlardan birincisi türk musiqisinin əsasən şifahi müşayiətlə ifa olunmasıdır. Bəzi musiqişünaslar türk musiqisini sözlü musiqi kimi qələmə verirlər. Türk mədəniyyətində ədəbiyyatla musiqi bir-biri ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır.

Hələ yazıdan istifadə etmədikləri dövrdə türklərdə çox zəngin şifahi ədəbiyyat formalaşmışdı. İctimai həyatın bütün sahələrini ehtiva edən bu böyük ədəbiyyat türklərin sözə verdikləri yüksək əhəmiyyətin, türk düşüncəsində sözün yetirdiyi ali missiyanın ifadəsi idi. Musiqi isə sözün təsir gücünü daha da artırır, onu başadüşülən və yaddaqalan edirdi.

İkinci mühüm məqam türk musiqisinin regionlara görə dəyişkənliyidir. Məsələn, Asiyada istifadə edilən və bu gün də mövcud olan musiqi sistemi beşsli musiqi sistemidir. Kiçik Asiyaya, Anadoluya və Balkanlara getdikcə bu sistem öz yerini fərqli bir musiqi sisteminə verir. Türk musiqisinin tarixi gedişatını qısa xülasə ilə əhatə etmək mümkün olmasa da, onun tarixi inkişafı prosesini üç əsas dövrə bölmək olar:

- A) İslamdan əvvəl türk musiqisi.
- B) İslamdan sonra türk musiqisi.

C) Cümhuriyyət dövründən sonra başlanan çağdaş türk musiqisi. [52]

Bizim eranın IX əsrinin ortalarından Qərbə üz tutan türk boylarının İslamı qəbul etməsinin onların həyat tərzlərində, mədəni həyatında yaratdığı dəyişikliklər və bu dəyişikliklərin musiqidə də əks olunması qaçılmaz idi. Musiqinin əsas strukturunda Asiya üslubunu qoruyub saxlasalar da, türk mahnılarının sözlərində dinin təsirini hələ də görmək mümkündür.

Şübhəsiz ki, İslamla birlikdə inkişaf edən və saxələnən türk həyatında musiqinin mühüm yeri, əhəmiyyəti vardı. XIII əsrdən etibarən İslam türk ədəbiyyatının inkişafı musiqiyə də müsbət təsir göstərmişdir. Yunus Əmrə, Mövlanə Cəlaləddin Rumi kimi düşüncə adamlarının ətrafında formalaşan hərəkət, təbii ki, yeni musiqi tərzinin formalaşmasına təsir göstərmişdir. Osmanlı İmperatorluğu dövründə musiqi də özünün kifayət qədər parlaq dövrünü yaşayırdı.

XIII əsrdən etibarən musiqi sahəsində baş verən ən mühüm yeniliklərdən biri musiqinin sistemləşdirilməsi söyləri idi. Safiyüddin Urmevinin “Kitâb-ül Edvar” əsəri bu sahədə ilk və son dərəcə əhəmiyyətli əsərdir.

XIV əsrin ikinci yarısından etibarən Yusif bəy Nizaməddin, Marağalı Əbdülkadir, Hızır bəy Abdullah, Əhmədoğlu Şükrullah Osmanlı musiqisi və musiqi sistemləri üzərində çalışmışlar. Daha sonra

Enderundakı müasir dildə saray konservatoriyası adlandırılacaq biləcəyimiz Mızıka-i Humayun qurulmuşdur.

Kökləri İç Asiyada olsa da, Aralıq dənizi hövzəsinə yayılan makam musiqisinin orijinal və təkamil şəkildə istifadəsini türk musiqisində görmək olar. XX əsrin birinci rübünə qədər özünəməxsus janr və formaları ilə şəhər və kəndlərdə həyatın müxtəlif mərhələlərində yaşadan türk musiqisi islam dövründəki musiqi haqqında dolğun təsəvvürlər yaradır.

Ötən əsrin əvvəllərinə qədər klassik Osmanlı-türk musiqisi ilə yanaşı köklərini Asiya musiqi mədəniyyətindən götürən və bu gün də Anadolunun hər yerində yaşayan bir xalq musiqisi ənənəsi də inkişaf edirdi.

XX əsrin əvvəllərindən ona qədər arxa planda qalmış xalq mədəniyyəti, o cümlədən xalq musiqisi önə çıxmış, xalq musiqisi ilə bağlı araşdırmalar da genişlənmişdir.

Musiqiçilər bir tərəfdən Anadolunun əyalətlərindən xalq musiqilərini toplamış, digər tərəfdən isə müasir qərb musiqisi üzrə təhsil verərək yeni bir cərəyanın əsasını qoymuşlar. Tədqiqatlar nəticəsində 20 000-ə yaxın melodiya tərtib edilmiş, alətlər, janrlar və formalar haqqında çoxlu əsərlər yazılmışdır. Türk musiqisinin müasir qərb sivilizasiyası ilə inteqrasiyası prosesində xalq musiqiləri çox böyük bir tarixi missiya yerinə yetirmişdir. Bu gün də türk musiqi sənayesinin ən böyük və möhkəm sütunu məhz xalq

musiqisidir.

Türkiyə türklərinin xalq çalğı alətləri 4 qrupa bölünür:

Telli alətlər (bağlama ailəsi alətləri): cürə, divan, tambura, tar;

Zərb alətləri: davul, darbuka, dəf, qaşığı, Balıkesir yapısı oyun qaşığı;

Nəfəs alətləri: qaval, ney, zurna, sipəsi, tulum;

Yaylı alətlər: kamança, kabak kəmanə, dırnaq kəmanə;

Azərbaycan musiqisi ilə müqayisədə, Türkiyə musiqisində simfonik muğam, muğam-caz janrları yoxdur. Türkiyədə milli opera və baletlər də çox məhduddur.

Türk xalq musiqisində türkü janrı çox yayılıb. Türkülərin 3 əsas növü var:

1. Qırıq hava: Bar, Horon, Bengi, Zeybek və s.

Qara dəniz türküləri, Teke zortlatması, Rumeli türküləri, Zeybek türküləri bura aiddir.

2. Orta hava qırıq və uzun hava ritmlərinin qarışığıdır:

Bura divan, qəzəl, müstəzad və s. üzərində oxunan havaları aid edə bilərik.

3. Uzun hava bəlli bir ritmdə olmur və sərbəst söylenilir.

Bura daxildir: Maya, Hoyrat, Bozlak, Qurbet havası, Divan, Yol havası, Düz maya və s.

Barak Barak türkmənlərinin musiqisidir. Bozlak Avşar türkmənlərinin yaşadığı İç və Güney Anadoluda

oxunur. Yol havaları Qara dəniz regionu üçün xarakterikdir. Hoyratlar Doğu və Güneydoğu Anadolu, Kərkük bölgələrində daha çox oxunur. Qürbət havaları Teke yörəsinə məxsusdur.

Türkiyədə bir neçə Türk xalq musiqisi xorları fəaliyyət göstərir:

Ankara Devlet Türk Halk Müziği Korosu (1986)

İstanbul Devlet Türk Halk Müziği Korosu (2008)

Sivas Devlet Türk Halk Müziği Korosu (1990)

Şanlıurfa Devlet Türk Halk Müziği Korosu (1990)

Türkiyənin əski çağlardan gələn çox böyük layla zənginliyi də var. Maraqlıdır ki, Türkiyənin Qars və Ərzurum bölgələrində, Azərbaycanda, eləcə də fars danışığı dilində bu qavramı ifadə etmək üçün "laylay" sözündən istifadə olunur. Türkiyənin digər bölgələrində isə "ninni", Fars yazılı dilində "nanu", İtalyanca "ninna-nanna", Yunanca "nannarismata" kəlmələri işlənir.

Aşığı musiqisi də Türkiyədə geniş yayılmışdır. Aşığı şeirləri əsasında oxunan musiqi nümunələri 2 böyük qrupa ayrılır:

hecalı şeirlər: qoşma, səmai, varsağı, dastan.

əruzlu şeirlər: divan, səlis, səmai, qələndəri, sətrənc, vəzni ahər

Aşığı musiqisinin mühüm tərkib hissəsi kimi türklərdə dastan mədəniyyəti də çox yayğındır. 2009-cu ildə Türkiyə aşığı musiqisi UNESCO-nun Bəşəriyyətin Qeyri-Maddi İrsi siyahısına daxil edilib.

Türkiyədə dini musiqi də çox yayılıb. Bunlara çox vaxt Tasavvufi Halk Müziği deyilir. Dini mahnıların da bir neçə növü var:

İlahilər. Bunlar Tanrıya sevgini anlayan mahnılardır. 2 yerə ayrılır: Cami ilahiləri – bunlar əsasən məscidlərdə oxunur; Tasavvuf müziği ilahiləri – bu ilahilərdə hər hansı təriqətin inanc yolu göstərilir, yaxud o təriqəti qurmuş adamın adı çəkilir.

Semailer daha çox ələvi-bektaşî icmalarının mərasimlərdə oxunur. Semai musiqilərinin üç mərhələsi var: Ağırlama, Yeldirme, Şahlanma. Son bölüm "Şah beyt" olaraq adlandırılan, şeirin müəllifinin, yaxud Ələvilərin hansısa böyük şəxsiyyətinin adının keçdiyi dördlüyün oxunması ilə tamamlanır.

Qələndəri (Kalenderi) - səba məqamında oxunan qəzəllərdir. 2010-cu ildə Türkiyə semailəri də UNESCO-nun Bəşəriyyətin Qeyri-Maddi İrs siyahısına daxil edilmişdir.

Azərbaycan muğam musiqisində klassik qədim Şərq muğamlarından indiki zamanadək gəlib çıxmış 7 əsas muğam varsa, çağdaş Türkiyə musiqisində muğamların sayı 13-ə çatır. Azərbaycandan fərqli olaraq, Türkiyədə muğamlar həm təksəsli, həm də çoxsəsli ifa olunur.

Hazırda Türkiyədə bir neçə musiqi xoru da fəaliyyət göstərir:

Cumhurbaşkanlığı Klasik Türk Müziği Korosu (1976)

İzmir Devlet Klasik Türk Müziği Korusu (1986)
Ankara Devlet Klasik Türk Müziği Korusu
(1986)

Bursa Devlet Klasik Türk Müziği Korusu (1991)
Diyarbakır Devlet Klasik Türk Müziği Korusu
(1991)

Elazığ Devlet Klasik Türk Müziği Korusu (1990)
Samsun Devlet Klasik Türk Müziği Korusu
(1990)

Mersin Devlet Klasik Türk Müziği Korusu
(1993)

Türkiyədə ilk opera və balet truppası 1542-ci ildə İstanbulda yaşayan xarici elçilərin əyləncəsi məqsədilə yaranmışdır. III Sultan Səlimin (1761-1808) vaxtından başlayaraq qərbləşmə meyilləri gücləndikcə, musiqi sənətinin bu növü də inkişaf edirdi. III Sultan Səlim özü də şair və bəstəkar olduğundan opera sənətinə böyük marağı varı. Elə Osmanlı imperiyasında ilk opera da onun hakimiyyəti zamanında nümayiş etdirilmişdi. III Sultan Səlim zamanında opera tamaşaları xalqa qapalı şəkildə göstərilirdi. Tamaşları ya əcnəbi sənətçilər, bəzən də həvəskarlar səhnələşdirirdilər.

Operanın təşəkkül və inkişaf etdiyi 16-cı əsrdə Osmanlı sarayındakı toy məclisləri və şənliklərinə Avropadan balet truppalarının gətirilməsi dəbə çevrilmişdi. Saraylarda təşkil edilən tamaşalar tədricən xalq içinə də çıxırdı. İlk dəfə İstanbul, İzmir kimi böyük şəhərlərdə teatr binalarında opera tamaşaları

göstərilmişdir.

“Tənzimat”dan sonra Qərblə əlaqələrin genişlənməsi nəticəsində Fransız, İtalyan, Alman, Avstriya, Yunan opera kollektivləri Türkiyəyə gələrək İstanbul və İzmirdə yeni tikilmiş teatr binalarında bütün mövsüm boyu sürəkli opera tamaşaları vermişlər [53].

Bu arada əcnəbi bəstəkarlardan libretto yazanlar, Türkiyədə opera bəstələyərək səhnəyə qoyanlar da olmuşdur. İtaliya opera sənəti 19 əsrdən Türkiyə musiqisində gedən yenilənmə proseslərinə bir örnək idi. Tənzimatdan yeddi il sonra böyük İtalyan bəstəkarı Cüzeppe Verdinin 1846 ildə bir İtalyan opera truppası tərəfindən Beyoğlunda oynanılan “Ernani” operası çox bəyənilmişdi.

XIX əsrdə Türk tamaşaçıları məsələn, “Aida” operasını Bəyoğlunda eyni gecədə 3 ayrı-ayrı kollektivin ifasında seyr edə bildilər. Bu arada Türkiyədəki milli azlıqların qurduqları kollektivlər də opera və operettalar ifa edir, tamaşalar verirdilər. Bunlara Güllü Agopun “Osmanlı Teatrı”nı və Dikran Çuhacıyanın “Opera Teatrı”nı nümunə göstərə bilərik. Bu teatrlar öz fəaliyyətini sonralar da davam etdirmişdir.

Opera sənəti Cümhuriyyət elan olunana qədər İstanbul və İzmirdə müvəqqəti truppaların verdiyi tamaşalarla davam etmiş, amma ona maraq kütləvi olmamışdır. Yalnız Cümhuriyyətin elan olunmasından sonra bu sahəyə xüsusi diqqət yönəldilmiş, opera və baletin kütləviləşməsi üçün müəyyən addımlar atılmışdır.

Peşəkar musiqi təhsili üçün Ankarada musiqi müəllimi məktəbi, İstanbulda Bələdiyyə Konservatoriyası yaradılmışdır. Avropaya göndərilən istedadlı gənclərdən bəziləri yurda dönərək bu qurumlarda fəaliyyətə başlamışlar. Atatürk çoxsəslü musiqinin inkişafı ilə bağlı görülən işlərlə bərabər operaya xüsusilə böyük önəm verirdi.

Cümhuriyyətin elan edilməsindən sonra 1924-cü ildə Saray Orkestri Ankaraya gətirildi. Bugünkü “Cümhurbaşkanı Simfonik Orkestri” yaradıldı. Amma o dövrdə geniş xalq kütlələri arasında opera sənətinə kifayət qədər maraq yox idi. 1930-cu ildə “Opera Cəmiyyəti” quruldu. 1934-cü ildə “Böyük Opera Heyəti” “La Travia”-nı səhnələşdirdi. 1940-cı ildə Dövlət Konservatoriyasının qurulması ilə opera bölümü açıldı. Burada opera çalışmalarına başlandı.

Professor Karl Ebertin həyata keçirdiyi opera çalışmaları “Konservatoriyanın Opera Studiyasının fəaliyyəti” adlanırdı. 1934-cü ildə İran şahının Türkiyəyə səfəri ilə əlaqədar olaraq Atatürk opera tamaşasının hazırlanmasını istəyir. Qısa müddətdə “Özsoy” operası tamaşaya qoyulur.

Operanın sözləri Münir Hayri Egelə, musiqisi Əhməd Adnan Sayguna məxsusdur. Bunun ardınca Adnan Saygunun “Taş Bebek” və Necil Kazım Aksesin “Cənab Önder” operaları tamaşaya qoyulmuşdu.

Türkiyədə rəsmi və akademik xarakter daşıyan ilk balet məktəbi 1948-ci ildə İstanbulda qurulmuşdur.

1950-ci ildə məktəb Ankaraya köçmüş və Dövlət Konservatoriyasına qoşulmuşdur. 1947-ci ildə dövlət balet məktəbinin yaradılmasına hazırlıq işləri aparmaq üçün ölkəyə dəvət olunan Britaniya Kral Baletinin qurucusu Dame Ninette de Valois türk baletinin inkişafına böyük töhfələr vermişlər.

Ankara Dövlət Konservatoriyası balet bölməsinin ilk tamaşası 1950-ci ildə baş tutmuşdur. Tamaşada Ülvi Camal Erkinin musiqisi əsasında Coy Nyutonun xoreografi olduğu "Pastoral suit" və "Keloğlan" baletləri təqdim olunmuşdur. Bunun ardınca Ferit Tüzün musiqisi ilə Valoisin türk folkloru və balet texnikasından istifadə edərək yaratdığı ilk orijinal balet olan "El Amor Brujo "Sehrli sevgi" bir pərdəli balet tamaşası, tam səhnələşdirilmiş "Koppeliya" və "Çeşmebaşı" gəlmişdir.

1949-cu ildə dövlət teatrlarının yaradılmasına başlanmışdır. Muhsin Ərtoğrul, operaların da bağlı olduğu Dövlət Teatrlarının ilk baş direktoru təyin edilmişdir. 1951-ci ildə Cevad Memduh Altar baş direktor olmuşdur. Cevad Memduh Altar dövründə xaricdən bir çox opera müğənniləri Türkiyəyə dəvət olunmuşdur.

1960-cı ildə Aydın Gülün rəhbərliyi ilə İstanbul Operası qurulmuşdur. Rengim Gökmen 1992-95 illər arasında Dövlət Opera və Balet Genel Müdiri vəzifəsini yerinə yetirmişdir. O, Aspendos Opera və Balet Festivalını başlatmış, Modern Rəqs Kollektivini qurmuşdur.

1982-ci ildə İzmir, 1990-cı ildə Mersin, 1999-cu ildə Antalya Dövlət Opera və Balet Teatrı qurulmuşdur. Dövlət Opera və Balet Teatrının fəaliyyətinə böyük maraq vardı. Aylıq nümayişlərin sayının Ankara və İstanbulda bəzən 150-200-ə, İzmirdə 50-ə, Mersində 25-30-a, Antalyada 10-a çatdığı zamanlar olmuşdur. 5 qurulu səhnədən başqa açıq yerlərdə, parklarda, universitetlərdə və tarixi məkanlarda da tamaşalar, konsertlər keçirilməkdədir.

Dövlət Opera və Balet Genel Müdürlüyünün həyata keçirdiyi ən önəmli sənət platformalarından olan Aspendos Opera və Bale Festivali da 1998 ildən etibarən beynəlxalq festival olaraq uğurla keçirilməkdədir. Bu festivalı hər il 80 minə yaxın seyrci izləyir.

Cümhuriyyətin qurulmasından sonra cəmiyyət həyatında mədəni inqilablara xüsusi əhəmiyyət verən Atatürk 1924-cü ildə Ankarada yeni açılan Musiqi Müəllimlər Məktəbinə, İstanbuldakı Darüelhana və Avropanın müxtəlif musiqi məktəblərinə çoxlu istedadlı gəncləri öz nəzarəti altında musiqi müəllimi kimi yetişməyə göndərmişdi.

XIX əsrdə İstanbulda İtalyan operetta truppaları konsert və tamaşalar verirdilər. İtalyan bəstəkarı Vittorio Rediglia Türk muğamlarının motivlərin əsasında 1918-ci ildə komik "Şaban" operasını yazmış, opera ilk dəfə Vyanada oynanılmışdı.

Türkiyə musiqisində mehtər marşları da çox mühüm yer tutur. Mehter və ya mehteran adlanan

musiqi kollektivi Osmanlı Yeniçəri Hərbi Orkestridir. Dünyanın ən qədim hərbi orkestrlərindən sayılır. Adını farsca "mihter" sözündən götürmüşdür.

Osmanlı ordusunda hər yürüsdən, döyüsdən əvvəl Peyğəmbərin və digər müqəddəslərin adına dualar oxumaq, onların adlarını səsləndirmək ənənə idi. Mehtər takımı və mehtər marşları da bu ənənə işığında yaranmışdır. Mehtər takımında zurna, buynuz, kərənay, mehter fiti kimi nəfəs alətləri, nağara, kos, zəng və çəvqan və s. kimi digər alətlər vardı.

Mehtər bölüyü 1826-cı ildə Sultan II Mahmud tərəfindən Yeniçəri, Ahi və Bektaşî ocaqları ilə birlikdə qapadılmış, amma 1908-ci ildə Ənvər Paşa tərəfindən yenidən açılmışdır [54].

Yaranma tarixini dəqiq müəyyən etmək mümkün olmasa da, Yeniçəri korpusunun bir hissəsi olan Mehtər bölüyünün Sultan Murad dövründə - 14-cü əsrdə Çandarlı Qara Xəlil Paşanın məsləhəti ilə qurulduğunu söyləmək olar. Məlum olduğu kimi, Osmanlı dövləti Yeniçəri korpusunu xristian uşaqlarından formalaşdırırdı. Bu uşaqlar Hacı Bektaşî Vəlinin düşüncələrindən yararlanaraq tərbiyə olunurdular. Yeniçəri Ordusu deyilən bu ordu 1826-cı ilə qədər Osmanlı dövlətinin əsas güclərindən idi. 1826-cı ilə qədər Osmanlı ordusu savaşa getməzdən əvvəl Yeniçəri ocağından biri Hacıbektaşə gəlir, Dərgahın həyətində duraraq Hacı Bektaş-i Vəli Evladından xeyir-dua istərdi.

Bu gün oxunan mehtər marşlarının çoxu XX

əsrdə yazılıb bəstələnib. Qədim mehtər marşları günümüzdə gəlib çatmayıb. Dönəmində oxunan və günümüzdə gəlib çatan marşların bir qismi Osmanlı dövlətinin savaşıdığı dövlətlərdə qeyd edilənlərdir.

Wolfgang Amadeus Mozart, Ludwig van Beethoven və Georges Bizet kimi Qərb bəstəkarları, bəzi əsərlərində mehtər musiqisindən təsirlənərək alla turca ("Türk tərzii") deyilən motivlərdən istifadə etmişlər. Bunlara Mozart'ın "Türk Marşı"nı, Bizet'nin L'Arlésienne Süiti'ni, Beethovennin 9-cu simfoniya-sının 4-cü bölümünün ayrı-ayrı qismlərini örnək göstərmək olar. Qərb orkestrləri sinc alətini də mehtər bölüyündən götürmüşlər.

Türkiyədə rəqslər

Türkiyə mədəniyyətinin zənginliyi bu ölkənin rəqslərində də özünü göstərir. Türkiyənin hər bölgəsinin özünəməxsus rəqsi var. Bunlar ölkənin milli rəqsləri sayılır.

Horon rəqsi: Bu, Qara dəniz bölgəsinə aid rəqs növüdür. Horon sürətli və ritmik rəqsdır. Çoxları bunu Türkiyənin ən məşhur milli rəqsi hesab edir. Horon daha çox qruplarla ifa edilən rəqs növü kimi tanınır.

Zeybek rəqsi: Ege bölgəsinə xas Zeybek rəqsi də Türkiyənin ən məşhur milli rəqslərindəndir. Bu, adətən tək ifa olunan, güclü və sərt hərəkətləri ifadə edən rəqsdır. Bu rəqsin musiqisi əsasən musiqiçilər tərəfindən canlı ifa olunur.

Bir şəxs tərəfindən oynanır və ya bir neçə oyunçunu bir dairədə təşkil edir. Zeybək xalqı qoruyan cəsur bir insanı təmsil edir. Zeybək rəqsi oynayan rəqqas, qollarını çiyinlərinin yanına, çiyinlərinə tərəf açır, bəzi oyunlarda əllərini dirsəklərdən bir qədər yığır. O, böyük addımlar atıb yavaş-yavaş hərəkət edir. Dizin bəzən bükülməsi və dizin bir nöqtəyə toxunması bu rəqsin açıq hərəkətidir. Zeybəklərin bu növü İzmir, Aydın, Manisa, Dənizli, Muğla və Uşak tərəflərində təsadüf edilən Zeybək növləridir.

Zeybek rəqsinə daxili Ege, Kütahya, Bursa, Afyonkarahisar, Balıkesir, Əskişehir və Biləcik bölgələrində də təsadüf edilir. Bundan başqa, Ankarada, Burdurda, İspartada, Antalyada, Muğla-Fethiye və Dənizlinin cənub bölgələrində bir qədər fərqli çalarlarla zeybək rəqsi oynanılır.

Halay rəqsi: Bu rəqs növü Şərqi Anadolu bölgəsində meydana gəlib. İndi də məhz bu bölgənin rəqsi sayılır. Sürətli və ritmik rəqs növüdür. Adətən qrup şəkilində rəqs edilir. Halay əsasən toylarda və digər kütləvi şənliklərdə ifa olunan rəqs növüdür.

Bar rəqsi: Bu rəqsin də vətəni Cənub – Şərqi Anadolu bölgəsidir. Bar Türkiyənin ən məşhur milli rəqslərindəndir. Barda adətən iki nəfər birgə rəqs edir. Rəqqaslar bir-birinə yaxın məsafələrdə oynayır. Bar rəqsinə də sərt və güclü hərəkətlər daxildir.

Qaşıq oyunu rəqsi: Bu rəqsə Türkiyənin bütün bölgələrində rast gəlmək mümkündür. Ölkənin əsas milli rəqslərindən hesab olunur. Bu ritmik rəqs növünü

rəqqaslar əllərində qaşıqla ifa edirlər. Adətən canlı musiqinin müşayiəti ilə ifa olunur.

Roman rəqsi: Bu rəqsi adətən Türkiyənin ən müxtəlif bölgələrində qaraçılar ifa edirlər. Ölkənin milli rəqslərindən sayılır. Roman qrup rəqsidir. Adətən böyük ərazilərdə qruplar halında ifa olunur.

Kolbastı rəqsi: Bu rəqs də Türkiyənin Qara dəniz bölgəsinin populyar rəqslərindəndir. Bəzi məlumatlara görə, ilk dəfə ötən əsrin 30-cu illərindən ifa edilməkdədir. Anadolunun, demək olar ki, hər yerində Qol oyunu, Qol horonu, Qol havası adlarıyla müxtəlif xalq oyunları oynanılır. Bu da onlardan biridir.

Bu gün qolbastı adıyla oynanılan oyun Anadoluda qol oyunu olaraq məşhur olan oyunlardan həm çox sürətli, həm də ritmik və çevikdir. Qolbastıda yerli əhalinin məşğuliyyətlərinə uyğun kürəkçəkmə, üzmə, oxatma, balıq tutma kimi hərəkətlər var. Son illər xüsusilə Avropa türkləri bu oyuna yeni hərəkətlər əlavə etmişlər.

Türkiyənin milli rəqsləri ölkənin zəngin mədəniyyətini əks etdirdiyi kimi bu mədəniyyətin yaşadılaraq nəsillərdən-nəsillərə ötürülməsində də mühüm rol oynayır. Bu rəqslərin hər biri zəngin türk mədəniyyətinin əhəmiyyətli parçasıdır.

Türkiyənin bütün dünyada məşhur olan rəqslərindən biri də Səma rəqsidir. Səma rəqsi sufilərin fırlanaraq rəqs etməsidir. Ərəbcə "eşitmək" mənasını verən "səmi" sözü, məcazi olaraq "musiqi, nəğmə, rəqs" deməkdir. Zaman keçdikcə sufilər və din

xadimləri bu nəğmələrə qulaq asaraq, ayaqüstə fırlanaraq Allaha zikr etməyə başlamışlar. 13-cü yüzillikdə Mevlanə Cəlaləddin Rumi tərəfindən dini nəğmələr daha geniş miqyasda yayılmağa başlamış və sufilər üçün ayin halına çevrilmişdir. 2008-ci ildə səma rəqsləri UNESCO-nun Bəşəriyyətin Qeyri-Maddi İrsi siyahısına daxil edilmişdir [55].

Səma rəqsini bir nəfər tək, yaxud bir neçə nəfər qrup halında ifa edir. Rəvayətə görə, bu rəqsi Cəlaləddin Rumiyə Şəms Təbrizi öyrətmiş, Mövlanənin oğlu Sultan Vələd sonralar bu rəqsin təbliğatçılarından olmuşdur. 15-ci əsrdə bu işi Mövlanənin nəvəsi Emir Alim Çelebinin oğlu Pir Adil Çelebi davam etdirir.

Səmaxana rəqs ayininin yerinə yetirildiyi yerin adıdır. Səmaxanada rəqsin yəni "dönmənin" baş verdiyi hissə meydan adlanır. Səmaxanaya "cümlə qapısı" adlanan qapıdan daxil olurlar. Bu qapının qarşısında "mihrab" olur. Mihrab üzü qibləyə qoyulur. Meydana daxil olarkən səmazaçılar sağ tərəfdə, ayini oxuyan Mevlanlar isə mihrab tərəfdə dururlar.

Meydanın ətrafı boyunca dairə formasında kətillər qoyulur. Onların üzərinə ağ parça sərilir. Bu parça cümlə qapısı yanından başlayaraq qoyulur.

Səmazan insanlara özlərini pis işlərdən, vərdişlərdən qorumağı, "nəfsini məzara qədər" nəzarətdə saxlamağı təbliğ edir. Səmazanin səmaya başlarkən üst paltarını çıxarması onun mənəvi təmizliyə qovuşmasına işarədir.

Səma ayini oxunan zaman musiqi alətlərində ifa edən ansambl mütrib heyəti adlanır. Səmazənlərin rəhbəri səmazanbaşı adlanır. Onlar səma mərasimi zamanı səmazanların arasında gəzərək, onların rahat səmanı yerinə yetirməsinə kömək edirlər.

Etik qaydalara əsasən, səma rəqsi yerinə yetirilərkən həm ifaçıların, həm də tamaşaçıların sakitliyə riayət etmələri çox vacib şərtədir. İştirakçılar dönmə hərəkətlərini edərkən qışqırmaqdan, danışmaqdan vəcd bitənə qədər özlərini saxlamamalıdılar. Ən əsası isə vəcdi inamla həyata keçirməlidilər.

Xalq musiqisinin müşayiətilə reallaşdırılan Semah Ələvi-Bektaşî ritualı özündə fəlsəfi düşüncəni, Tanrıya yüksəlişi əks etdirir. Rəqs edərək dövrə vuran bektəşilər əlləri yuxarı qaldıraraq Haqqın bir olduğunu bildirirlər. Rəqsdə hər bir hərəkətin xüsusi anlamı var. Məsələn, ovucun üzə qoyulduğu hərəkət insanın aynada öz gözəlliyini, dolayısı ilə Tanrı gözəlliyini görməsi mənasını ifadə edir. Rituallarda daha çox Şah İsmayıl Xətai, Pir Sultan Abdal və Nəsiminin şeirlərinə müraciət edən bektəşî-ələvilər fəlsəfi mistik düşüncələrini onlardan alırlar.

Cəlaləddin Ruminin təsəvvüf düşüncələrinə aid təriqət hesab edilən mövləvilik sənəti (2008) öz səmavi rəqsləri və İlahi ifaları ilə bu gün də bir çoxlarını heyran edir.

Xalq oyunları, mərasimləri

Keçmişdə Anadolu xalqının öz həyatını daha məhsuldar etmək üçün həyata keçirdiyi rituallar zamanla oyuna çevrilərək canlı saxlanılmışdır. Əkin və biçin vaxtı, heyvanların cütləşməsi zamanı, qıtlıq, quraqlıq günləri, gecə-gündüz bərabərliyi, yeni il, toylar kəndlilər üçün xüsusi önəm daşıyır, həmin günlərdə mərasimlər təşkil olunur və oyunlar oynanırdı. Bu ənənələrin mühüm bir qismi indiyə qədər Türkiyənin müxtəlif bölgələrində qorunub saxlanmaqdadır. Bu gün əyləncə məqsədilə oynanan bu oyunlarda Orta Asiyadan türklərin gətirdiyi inanc qalıqlarının və Anadoluda yaşayan xalqların mədəniyyətlərinin təsirləri var. Bütün bunlar əyləncə mahiyyəti daşımaqla yanaşı, nəsillər arasında mədəni rabitəni də təmin edir. Ənənəvi mövzularla yanaşı, ər-arvad münaqişəsi, gəlin-qaynana, oğurluq, kənddən şəhərə köçmə kimi kəndlilərin yaşadığı çətinliklərdən bəhs edən tamaşalar da hazırlanır.

Türkiyədə kukla oyunları xeyli populyardır. Bu, rəssamın hazırladığı xüsusi obraz-kuklalarla insanları təmsil edən, iplə hərəkət etdirilən, səsləri təqlid edən kukla oyunlarıdır. Bu oyunlar Orta Asiya türkləri tərəfindən Anadoluya gətirilmiş, amma 19-cu əsrin sonlarından öz əhəmiyyətini itirməyə başlamışdır. Ənənəvi türk kukla oyunlarında üç növ kukladan istifadə edilirdi: simli kukla, stul kuklası və əl kuklası. Ənənəvi türk kukla oyunlarının əsas obrazları “İbiş”

və “İhtiyar”dır. Kukla oyunları süjetini xalq nağıllarından, məhəbbət dastanlarından, orta oyundan və Qaragöz pyeslərindən götürür.

Karagöz oyunu. Türkiyədə Karagöz oyunu da türk etnoqrafiyası və mədəniyyətində mühüm yer tutur. Təqlid və söhbətə əsaslanan, ikiölçülü təsvirlərlə ekranda oynanan kölgə oyununun mərkəzində iki obraz - Karagöz və Hacivat durur. Bu kölgə oyunu anonim xalq ədəbiyyatının ən mühüm məhsuludur. Karagöz və Hacivat Orxan Qazi dövründə Bursada yaşamış və məscid tikintisində çalışmış iki fəhlədir. Onlar özləri işləmir, digər işçilərin də işləməsinə mane olurdular. Orxan Qazinin “Məscid vaxtında bitməsə, boynunu vurduracam” dediyi memar Orxan Qaziyə məscidin tikintisinə Qaragöz və Hacivatın səbəb olduğunu deyir. Bundan qəzəblənən Orxan Qazi onların hər ikisinin başlarını vurduraraq edam etdirir. Karagöz və Hacivatı çox sevən, onların ölümlərinə üzülən Şeyx Küster, öldükdən sonra onların kukllarını düzəldərək pərdə arxasında oynamağa başlayır. Qaragöz və Hacivat kölgə teatri 17-ci əsrdə son şəklini almışdır. Bu oyun yazılı mətnə əsaslanmır. İmprovizə ilə səhnələşdirilir. Bəzi tamaşaları xalq əfsanələrindən ilhamlanaraq hazırlanır [23].

Qaragöz pyeslərinin 30-u günümüze qədər gəlib çatmışdır. Ümumilikdə “Kar-ı Qədim” (köhnə pyeslər) və “Nev icad” (yeni pyeslər) olaraq iki əsas qrupa bölünsələr də, günümüze qədər gəlib çatan mətnlərin hamısı Tənzimatdan sonrakı dövrə aiddir.

Bəzi ehtimallara görə, Çin, Monqol, Hindistan və Qədim Misir mədəniyyətlərində mövcud olan, sonradan türklər tərəfindən mənimsənilən kölgə oyunu XVI əsrin sonlarına doğru Türkiyədə Qaragöz oyununa çevrilib. Qəhvəxanaların populyarlığının artdığı dövr bu oyunun Türkiyədə geniş yayılmasında mühüm rol oynayıb.

Qaragöz oyunu “Bir adam” tamaşası prinsipi üzərində qurulub. Karagöz və Hacivat fiqurları çubuqların köməyi ilə hərəkət etdirilir. Fiqurlar dəridən hazırlanır. Arxadan verilən işıqla onlar ağ ekranda canlandırılır.

Oyunun əsas obrazları cahil və kobud, ədəbsiz Qaragözlə mədrəsə təhsili almış və səthi biliklərinə baxmayaraq hər sahədə özünü biləndər sayan Hacivatdır. Bu iki əsas personajdan əlavə, oyunu zənginləşdirən ikinci dərəcəli personajlar da var. Bu, hansı mövzudan bəhs etməsindən asılı olmayaraq, həmişə gülməli elementlərin ön plana çıxdığı oyundur. Qaragöz oyunu Türkiyədə xüsusilə Ramazan ayında hər gecə fərqli şoularla göstərilər və böyük maraqla qarşılanardı. “Qaragöz və Hacivat” oyunu 2009-cu ildə YUNESKO tərəfindən “Bəşəriyyətin Qeyri-Maddi Mədəni İrs üzrə Reprezentativ Siyahısına” daxil edilib.

Məddahlıq. Bu, Orta Asiya türklərinin şaman mərasimlərindən, Anadoluda ərəb nağılçılarının ənənəsindən təsirlənərək xüsusilə şəhərlərdə yaranmış tək adam hekayətinə əsaslanan teatr sənətidir.

Mövzularını xalq nağıllarından, eləcə də böyük şəhərlərin gündəlik həyatından götürən məddahlar yeni və müxtəlif mövzularda hekayələr danışa, təqlid, jest və mimika edə, səs tonlarını dəyişə bilirdilər.

Oyunçular tamaşaçılarla sıx ünsiyyət quraraq hər tamaşadakı reaksiyalara görə yeni tərzə keçirlər. Tamaşanın əsas rekvizitləri kimi qamış çubuqlardan, dəsmaldan istifadə olunur. Bursa və İstanbul məddahları tez-tez taxta stullardan da istifadə edirlər.

Meddah şousunun ən çox keçirildiyi məkanlar qəhvəxanalardır. Şou sahəsi kimi gəzinti yerlərindən, küçə, meyxana həyətlərindən istifadə edilir. Tamaşaçılar yarımdairəvi formada əyləşir. Meddah mərkəzdə durur. Meddahlıq 2008-ci ildə YUNESKO tərəfindən “Bəşəriyyətin Qeyri-Maddi Mədəni İrs üzrə Repräsentativ Siyahısına” daxil edilib.

Orta oyunu. Bu oyun musiqi, rəqs və təqlid kimi elementlərdən istifadə edilərək tamaşaçıların ortasında oynanılan oyundur. “Orta oyun” adından ilk dəfə XIX əsrin ikinci yarısında istifadə edilmişdir. Amma oyunun ilk nümunələrinin daha qədim dövrlərə aid olduğu düşünülür. “Meydan-ı sühan” (söz oyunu) kimi də tanınan orta oyun bəzən açıq havada, bəzən qapalı yerdə, “Palanqa” adlanan ərazidə oynanılır. Tamaşa musiqi ilə açılır. Dramatik tamaşadan əvvəl köçək və ya curcunabazın müşayiəti ilə iki əsas personaj olan Kavuklu və Pişekarın iştirakı ilə rəqs şousu, daha sonra əsas tamaşa başlanır. Əsas oyun; Giriş, Muhavere (Söhbət), Fəsil və Son hissələrdən ibarətdir.

Xüsusi dekora, mükəmməl işıqlandırmaya və mürəkkəb aksesuarlara ehtiyac olmadan səhnələşdirilir. 19-cu əsrdə Kavuklu Həmdi, Kiçik İsmayıl, Əbdürrezzak Abdi Əfəndi kimi ustadlar tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Qərb teatrının təsiri ilə Ortaoyunu səhnəyə gətirilərək tamaşa teatrına çevrilmişdir.

Qissəxanlıq. Türkiyənin UNESCO tərəfindən qeydə alınmış qeyri-maddi mədəni irs nümunələri sırasında qissəxanlıq da mühüm yer tutur. Bu nümunə 2008-ci ildə həmin siyahıya daxil edilib. Qissəxanlıq (2008) müxtəlif hekayə və rəvayətlər danışan, eyni zamanda təqlidlə məşğul olan sənətdir. Qissəxanlar, əsasən, insanların çox olduğu qəhvəxanalarda dastan və rəvayətlər danışır, təqlidi hərəkətləri ilə insanları əyləndirərdilər.

Ərəbcə kissə sözü ilə və farsca han (oxucu/danışan) sözünün birləşməsindən ibarət olan qissəxan sözündən başqa bu sənəti bildirmək üçün məsəl-gû (hekayə danışma), məsəl-perdaz (nağılçı), nağıl-güzar (hekayə - teller) sözlərindən də istifadə olunurdu. Kisse ilə eyni kökdən olan kass sözü “hekayə və dastan danışmaq” mənasındadır. Şərqi-İslam ədəbiyyatında kussas, kısıhan, nakkāl, rüzehan, pərdədəri, meddah, şəhnamehan sözləri də eyni və ya yaxın mənaları ifadə edir.

Cahiliyyətdə dövrünün ərəb ictimai həyatında “kassas” deyilən əhvalatların çox danışıldığı məlumdur. Hər bir ərəb tayfasının kassas danışan şairi, natiqi

olardı. Bu dövrdəki hekayələrin mövzusu daha çox "eyyamül-ərəb" adlanan tayfalar arasında gedən döyüşlər idi. Bu döyüşlərdə qəhrəmanlıq, şücaət və igidlik nümunələri təsvir olunurdu. Şeirilər də söylənirdi. Bu şeirli rəvayətlərin hamısına "əhbar" deyilirdi. İslamdan əvvəlki ərəb cəmiyyətində gözəl əxlaq və gözəl rəftar aşılayan, şərdən qorunmağı öyrədən, insanların hekayələrini danışmaq xüsusi bir peşə idi.

Məhəmməd Peyğəmbər moizələrə, öyüd-nəsihətlərə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Nitqləri zamanı o, ayrı-ayrı məsələlərə örnək gətirər, uyğun hekayətlər söyləyər. Ərəb xilafətində xütbələrdə nağıl danışmaq ənənəsi xəlifə Osmanın ölümündən sonra geniş yayıldı. Bu hadisə ilə parçalanan İslam cəmiyyətində tezliklə siyasi məzhəblər meydana çıxdı. Onların nümayəndələri başlarına öz tərəfdarlarını toplamaq üçün uydurma hədislər, hekayələr söyləməyə başladılar. Beləliklə, siyasi moizələr çoxaldı.

İran ədəbiyyatında qissələr köklü bir tarixə malikdir. İslamdan əvvəl qissəxanlar İran mədəniyyəti və tarixindəki əfsanəvi hadisələri, xüsusən də "Şahnamə"dəki hekayələri əzbərləyib danışdıqları üçün "Şahnaməhan" da adlandırılırdılar. Məddah üslubunda hekayələr danışanları "naqqal", Kərbəla hadisəsini söyləyənləri "rovzəxan" (yəsci), Əhli-beytin başına gələn faciəli hadisələri nəql edənləri isə "perdadari" adlandırılırdılar.

Əski türklərdə sazın müşayiəti ilə milli

əfsanələri, qəhrəmanlıq hekayələrini nəzmlə söyləyən şairlərə “ozan” deyirdilər. Varlığını daha çox tayfa həyatında davam etdirən şairlər İslam dininin təsiri ilə xüsusilə Anadoludakı oturaq həyatdan sonra öz yerlərini böyük ölçüdə məddahlara buraxmışdılar. Əvvəlcə İslam dininin böyük şəxsiyyətləri, xüsusilə Peyğəmbəri tərifləyən, İslam mövzularından bəhs edən bu məddahlar zamanla qeyri-dini mövzularda hekayətlər də nəql etməyə başlamışdılar.

Müxtəlif məclislərdə hökmdarlar üçün nət, münəccət və mədhiyyə deyən şəxslər “müərrif” adlanırdı. Allah Rəsulunun və səhabələrinin sultan saraylarındakı həyat və döyüşlərindən, sonrakı dövrlərdəki İslam fəthlərindən, siyer-i nəbidən bəhs edən hekayətlərə “siyerci” deyilirdi. Muarriflər və siercilər, meddahlar kimi, zaman keçdikcə qeyri-dini mövzulara diqqət yetirdikdə "kissahan" adlandırıldılar.

Dini mövzulardan tədricən uzaqlaşan nağılçılar dinləyicilərin diqqətini cəlb etməkdən ötrü zaman-zaman danışdıqları nağıllarda müxtəlif heyvanların və canlıların səs və hərəkətlərini təqlid etməyə meyl göstərir, lətifə və hekayətlərə yer verməyə başlayırdılar.

Türk cəmiyyətində XV əsrdən xüsusilə böyük şəhərlərdə tez-tez rast gəlinən qissəxanlar sistemli təhsil almasalar da, zəki ı və istedadlı insanlar idi. Malikanələrdəki, saraylardakı qissəxanlar arasında çox savadlı, yüksək intellektual səviyyəyə malik insanlar da var idi. Onlar sultanların, görkəmli dövlət

xadimlərinin yaxın çevrəsinə daxil idilər.

Ənənəvi söhbət toplantıları. Türkiyənin müxtəlif bölgələrində ənənəvi söhbət toplantıları da çox böyük bir mədəniyyətdir. Bölgələrə görə bu toplantılar fərqli adlarla adlandırılır: (Yaran Sohbeti, Yaren Teşkilatı, Sıra Gecesi, Kürsübaşı Sohbeti, Barana Sohbetləri, Cümbüş, Delikanlı Örgütü, Gençler Heyeti, Gezek, Kef/ Keyif, Muhabbet, Oda Teşkilatı, Oturma, Sıra Yarenleri, Erfene/Arfane, Gezek, Erfane/Gezek, Sıra Gecesi/Herfene, Velime Geceleri)

Bunlar fərqli bölgələrdə xüsusilə ilin qış aylarında, müəyyən qaydalar çərçivəsində müxtəlif sayda kişi qruplarının bir araya gəldiyi ictimai həmrəylik məclislərinin ümumi adıdır. Görüşlər üçün çox vaxt cümə axşamı, cümə və ya şənbə günləri seçilir. Axşam saatlarında başlayan görüşlər gecə yarısına doğru başa çatır. Hər bir üzvün toplantıya vaxtında gəlməsi və vaxtında getməsi şərtidir. Ənənəvi söhbət toplantıları, Yaran Sohbeti adı altında Çankırıda, Yaren Teşkilatı adıyla Kütahyanın Simav qəsəbəsində, Sıra Gecesi adı altında Şanlıurfada, Kürsübaşı Sohbeti adı altında Elazığda, Barana Sohbetləri adıyla Balıkesir Dursunbey qəsəbəsində yaşadılmaqda və ümumən Türkiyə miqyasında da tanınmaqdadır.

Bundan başqa, Cümbüş adıyla Ankara və ətrafında, Delikanlı Örgütü adıyla Ankaranın Kazan qəsəbəsində, Gençler Heyeti adıyla Niğdenin Dündarlı

qəsəbəsində, Gezek adıyla Kütahya mərkəzi və İspartada, Kef/Keyif adıyla Antalya və İsparta şəhərlərində, Muhabbet adıyla Ankaranın Beypazarı qəsəbəsində, Kırşehir, Yozgat qəsəblərində, Karabük Safranbolu qəsəbəsində, Oda Təşkilatı adıyla Balıkesir Edremit qəsəbəsində, Manisa Soma qəsəbəsində, Oturmah adıyla Vanda, Sıra Yarenleri adıyla Konyanın Akşehir qəsəbəsində, Erfene/Arfane adıyla Ardahanda, Gezek adıyla Afyonda, Erfane/Gezek adlarıyla Bursada, Sıra Gecesi/Herfene sıra adlarıyla Erzincanda, Velime Geceleri adıyla Diyarbəkir-də mövcuddur [56].

Ənənəvi söhbət toplantılarının təşkili və idarə olunmasında əsrlərlə ənənələrə çevrilmiş, yazılmamış qanunlar var. Sayları dəyişkən olmaqla, əsasən, 5-30 kişidən təşkil olunan söhbət qrupları 3-5 nəfərlik bir heyət və ya başqan tərəfindən idarə olunmaqdadır. Bölgələrə görə sıra başqanı, kolbaşı, köşe ihtiyarı, böyük yarenbaşı, kiçik yarenbaşı, sözcü, igidbaşı, böyük başağa, yaran rəisi kimi adlar verilən söhbət başqanının əsas vəzifəsi qrupdaxili əlaqələri nizamlamaq, toplantıların müəyyən edilmiş qaydalara uyğun baş tutmasına nəzarət etməkdir.

Ənənəvi söhbət toplantılarında, adətən 15-16 yaşda və bu yaşdan yuxarı kişiler iştirak edərək üzv olurlar. İclasda iştirak etmək istəyənlərin müəyyən etnik qrupdan və ya inancdan olması şərti yoxdur, lakin onlardan dürüstlük, sirr saxlamaq, böyüklərə itaət etmək kimi əxlaqi keyfiyyətlərə sahib olması

gözlənilir. İlk söhbət toplantısında toplantı müdiri və ya sədri seçilir. Onların vəzifələri xatırladılır, söhbət zamanı veriləcək yeməklərin növləri qərarlaşdırılır. Musiqiçilərlə əlaqə qurulur və məclislərin ümumi iş rejimi müəyyən edilir. Söhbət qrupuna yeni şəxs cəlb edildikdə, onun haqqında əvvəlcədən araşdırma aparılır və söhbətə verə biləcəyi töhfə qiymətləndirilir.

Yeni üzv digər üzvlərlə bir çox cəhətdən, xüsusən sosial status baxımından uyğun olmalıdır. Bütün üzvlərin razılığını almaq şərti ilə qeyri-üzvlərin də toplantıda qonaq qismində iştirakı mümkündür. Söhbət toplantıları üzvlərin evlərində sıra ilə təşkil edilir. Söhbət otağına gəliş və salamlaşmada da müəyyən qaydalara əməl olunur. Məsələn, Barana ənənəsində söhbət otağına əvvəlcə başqan, sonra üzvlər daxil olur. Yaren ənənəsində isə üzvlər əvvəlcədən içəridə əyləşib başqanın gəlişini, məclisin başlanmasını gözləyirlər.

Məclis üzvlərinin əyləşmə nizamında da müəyyən qaydalara əməl olunur. Məsələn, Gerede məclislərində üzvlər yarımdayə şəklində oturlar. Sədr ortada, musiqiçilər solda, üzvlər isə təmsilçilik təcrübələrinə uyğun sıra ilə sağda əyləşirlər. Söhbət otaqlarının təşkili üçün də müəyyən meyarlar var. Evin ən böyük otağında yerdə həsir və ya xalçalar, kilimlər sərilir, üzərinə yastıqlar, mütəkkələr qoyulur.

Adından da göründüyü kimi, ənənəvi söhbət görüşlərinin əsas məzmun elementi söhbətdir. Gündəlik həyatın hər mövzusunda söhbətlərin

aparıldığı məclislərdə xalq musiqisi, xalq oyunları, əyləncəli otaq oyunları, tamaşa oyunları, yemək və süfrə mədəniyyəti kimi fəaliyyətlər mühüm yer tutur. Barana ənənəsində üzük oyunu, yaren ənənəsində VIZIZ oyunu və lal oyunu, Sıra gecələrində üzük gizlətmə və talaka kimi müxtəlif oyunlar oynanılır.

Xüsusilə musiqi yönü ilə seçilən Şanlıurfa Sıra Gecəsi və Elazığ Kürsübaşı məclisləri ənənəvi musiqi ifaçılarının usta-şagird münasibəti ilə yetişdirildiyi konservatoriya misalındadır. Yığıncaqlarda yeyilən yeməklər də bölgədən bölgəyə dəyişir. Məsələn, Şanlıurfa Sıra Gecələrinin vazkeçilməz ləzzətləri arasında çiy köftə, şirin və acı qəhvə kimi tanınan mirra var. Sıra gecəsinin menyusu əvvəldən müəyyən edilir və bu siyahıdan kənara çıxılmaz.

Çankırıdakı yaren yeməkləri arasında şorba, güveç, düyü və paxlavadan ibarət toplu yeməkləri diqqəti çəkir. Elazığ Kürsübaşı ənənəsində meyvə pulpası, badam ləpəsi, tut qurusu və qoz kimi yeməklər verilir. Barana ənənəsində tiritdən başqa yeməklər söhbət başçısının işarəsi ilə tam bitmədən ev sahibinin ixtiyarına verilir. Ənənəvi söhbət toplantıları əsasən oxşar funksiya yerinə yetirir. Burada əsas məqsəd işdən kənarda söhbət edərək, əylənərək vaxt keçirmək, iştirakçıları əyləndirmək və maarifləndirməkdir. Söhbətin mövzuları sosial, siyasi məsələlərdən tutmuş üzvlərin iqtisadi və sağlamlıq problemlərinə qədər dəyişə bilər.

Bu görüşlər qeyri-maddi mədəni irsin qorunub

saxlanması və ötürülməsinə, xüsusilə gənc nəsillərdə qarşılıqlı hörmət və həmrəylik hisslərinin formalaşmasına mühüm töhfələr verir. Qrup üzvləri sosial vəziyyətindən, iqtisadi və digər fərqlərindən asılı olmayaraq bir-biri ilə bərabər hüquq və vəzifələrə malikdirlər. Qrup üzvləri gündəlik həyatda rəhbərlər və onların ağsaqqalları tərəfindən öyrədilir və onlara nəzarət edilir, onlara göstərilən maddi və mənəvi yardımlardan ehtiyac duyduqları zaman yararlanırlar.

Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi oxşar funksiyaları daşıyan müxtəlif yerli elementlərin eyni başlıq altında bir araya gətirildiyi ənənəvi söhbət görüşləri ilə bağlı araşdırma, identifikasiya və sənədləşmə işlərini davam etdirir. Bu ənənələrin həyat qabiliyyətini təmin etmək üçün icraçı icmaların və müvafiq qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyəti, o cümlədən nəşr fəaliyyətləri dəstəklənir.

Ənənələrin canlı olduğu yerlərdə aparılan çöl araşdırmaları nəticəsində Türkiyə Radio Televiziya Qurumunun (TRT) əməkdaşlığı ilə sənədli filmlər hazırlanır. Ənənəvi geyim, şifahi ifadələr, musiqi, rəqs və mətbəx mədəniyyəti kimi çoxşaxəli dəyərləri ilə mədəni irsin gələcək nəsillərə ötürülməsində son dərəcə mühüm funksiyaya malik olan ənənəvi söhbət görüşləri də mədəni irsin bütöv şəkildə qorunmasına töhfə verir. Ənənəvi söhbət toplantıları da 2010-cu ildə YUNESKO-nun Bəşəriyyətin Qeyri-Maddi İrsi siyahısına daxil edilmişdir.

Aşıq məclisləri. Aşıqlıq ənənəsi türk mədəniyyət tarixində əhəmiyyətli yerə sahibdir. Bu ənənə əsrlərlə davam edən sənət sınaqlarından keçərək cilalanmış, özünəməxsus ifa tərzinə, yaradıcılığa malik, öz qayda-qanunları olan bir sənət sahəsi kimi inkişaf etmişdir. Aşıq ədəbiyyatı, ozan-baxşı ənənəsinin dəyişməsi və tamamilə ortadan qalxması ilə XV-XVI əsrdən sonra Azərbaycanda və Anadoluda çiçəklənmişdir. XVII əsrin sonlarından başlayaraq Qafqazda, İran və Şərqi Anadoluda aşiq mühitlərinin çiçəklənmə prosesi davam edirdi. Bu ərazilərdəki mühitlər aşiq sənətinin fərqli və ortaq xüsusiyyətlərinə, yerləşdiyi coğrafiyaya, havacatlara və s. görə bir-birindən kifayət qədər fərqlənirdi.

Anadolunun mədəni müxtəlifliyinin və zənginliyinin, eləcə də mədəni yaddaşının mühüm ifadəsi olan aşiqlik ənənəsi əsrlərin təcrübəsi ilə formalaşmış, şeir, musiqi və hekayəni özündə birləşdirən çoxyönlü bir sənətdir. Özünəməxsus ənənə və ifaçılıq ənənəsinə malik olan ozançılıq ənənəsinin ən mühüm xüsusiyyəti onun dövrünün həyat tərzini və həyata baxışını, etik-estetik dəyərlərini əks etdirərək geniş xalq kütlələrinə xitab edə bilməsidir.

Aşıqlar ənənəyə uyğun şeir söyləyən, bir-biri ilə dəyişən, nağıl danışan, ifalarını daha çox sazın müşayiəti ilə edən sənətkarlardır. Bu sənətin nümayəndələri uzun illər ustad sənətkarların rəhbərliyi altında şagirdlik yolu ilə yetişdirilir. Ozanlar istər mənzum, istərsə də nəsr əsərləri, yəni yaratdıqları

dastanlarla türk ədəbiyyatında aşiq üslubu adlı özünəməxsus üslub yaratmışlar.

Aşılıq ənənəsinin mənşəyi ilə bağlı müxtəlif fikirlər var. Ümumi rəy isə bundan ibarətdir ki, aşılıq türklərin dastançılıq ənənəsinə və türklərin İslamı qəbul etməsindən sonra yaranan sufi təfəkkürünə, Səlcuqlu və Osmanlı həyat tərzinə uyğun formalaşmış.

Aşiq öz deyimlərini və ya ustadlarının deyimlərini oxuyur, gözəlləri tərənnüm edir, ağırları dramatik dillə vurğulayır, yerli havaları sazın müşayiəti ilə oxuyur. Ozanların ifa etdikləri şeir və hekayələrdə həsrətdən, ilahi eşqdən, qəhrəmanlıq hekayələrindən, dövrün ictimai problemlərindən bəhs edilir. Ozanların şeirlərində Anadolu insanların dünyagörüşü, əxlaqi və estetik anlayışı ifadə olunur.

Ozan repertuarı keçmişdən günümüzə anonim şəkildə ötürülən, eyni formal xüsusiyyətlərə malik olan aşiq ədəbiyyatının şeir, deyim və ifa üslublarıdır. Bu üslublar bölgələrə görə fərqli xüsusiyyətlərə malik ola və müxtəlif adlarla adlandırıla bilər. Atışma, lebdeğmez, muamma asma, varsağı, taşlama, kalenderi, selis, deyiş, destan, divan, koşma, tekellüm, mani, türkü, semai, satranç və vezn-i ahar adlanan janrlar Türkiyədə aşiq ədəbiyyatının əsas janrlarındandır.

Atışma poetik söz qüdrətinə güvənən iki aşığın qarşı-qarşıya dayanaraq birinin digərini məğlub etməsi məqsədi daşıyan şeirləşmə, yəni deyişmədir. Bir neçə mühüm mərhələdən ibarət olan aşiq deyişmələrinin

sonunda qalib tərəf məğlub tərəfin sazını əlindən almaq hüququna malik olur. Adətən, ya özünə güvənən bir aşığı tanımış bir saz-söz ustadının üstünə gedərək onu deyişmə meydanına çəkir, ya da məktub göndərərək qarşı tərəfi öz meydanına çağırır. Ləbdəyməz isə Azərbaycan aşığı ədəbiyyatından yaxşı tanış olan dodaqdəyməz aşığı şeiri şəkildir. Bu, tənisin əsas növlərindən biridir. Əsasən, qoşma formasında olur. Dodaqdəyməzin başlıca xüsusiyyəti şeirdə qoşa dodaq samitləri (m, b, p), bəzən isə diş və dodaq samitləri (z, v, f) olan sözlərin işlədilməməsidir. Belə şeirlərin qoşulması çətin olduğundan bu formaya az müraciət edilir. Dodaqdəyməzdə süni kəlmələrdən, təhrif olunmuş ifadələrdən istifadə edilməməlidir. Dodaqdəyməz yüksək sənətkarlıq nümunəsi hesab edilir.

Türkiyədə aşıqlar sənətlərini yerinə yetirərkən bölgələrə görə müəyyən fərqliliklər göstərsələr də, aşığı fəsiləri adlanan xüsusi hissələrdə dəyişməz ardıcılıq silsiləsini gözləyirlər. Ozanların tamaşaçıları salamladıqları, “Xoş gəldin”, “Salam”, “Səflərə xoş gəldin” kimi rədiflərlə bağlı ifadələr giriş hissələridir. Xatırlatma, ustad şairlərin deyimlərinin oxunduğu hissədir. Təkelüm tamaşanın ən böyük və ən məharətli hissəsidir və daha çox iki ozanla ifa olunur. Bu hissədə aşıqlar öz bacarıqlarını nümayiş etdirmək, üstünlük-lərini göstərmək üçün bir-biri ilə yarışirlər.

Aşıqlıq ənənəsində möhkəm yer tutan ustad-şagird münasibətləri keçmişdən bu günə qədər

yaşamış aşıqlar arasında bilik, ədəb və təcrübənin ötürülməsini təmin edən körpü rolunu oynayır. Karacaoğlan, Koroğlu, Kazak Abdal, Pir Sultan Abdal, Ercişli Emrah, Gevheri, Aşık Ömer, Kul Himmet, Dadaloğlu, Dertli, Ruhsati, Bayburtlu Zihni, Aşık Şenlik, Aşık Sümmani, Aşık Mahzuni Şerif, Aşık Veysel, Davut Sulari, Aşık Murat Çobanoğlu, Aşık Yaşar Reyhani bu ənənənin dəyərli nümayəndələridir.

Şifahi ifadə ənənəsi ilə nəsildən-nəslə keçən aşılıq sənətinə aid şeir və hekayələr günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. İndiki ozanlar sənətlərini əsasən, bu ənənənin bu gün də yaşadığı Orta və Şərqi Anadoluda aşılıq qəhvəxanalarda həyata keçirirlər. Belə məkanlarla yanaşı, qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən təşkil edilən aşılıq bayramları və yerli hökumət qurumları tərəfindən təşkil edilən mədəniyyət tədbirləri də aşılıq sənəti irsinin yaşamasına və nəsildən-nəslə ötürülməsinə töhfə verir.

Aşılıq sənəti də 2009-cu ildə YUNESKO-nun Bəşəriyyətin Qeyri-Maddi irsi siyahısına daxil edilmişdir.

Törən keşkeyi. 2011-ci ildə YUNESKO-nun Bəşəriyyətin Qeyri-Maddi irsi siyahısına daxil edilmiş törən keşkeyi məclisləri də camaatın iştirakı ilə gerçəkləşdirilən mərasimdir. Açıq havada böyük qazanlarda ət və buğdanın birlikdə bişirilməsi ilə gerçəkləşən mərasim yeməyinə “keşkek” deyirlər. Bu ənənəvi mərasimə qatılanlar arasında iş bölgüsü aparılır, hər kəs bacardığı və üzərinə düşən vəzifəni

yerinə yetirir. Buğda və ətin bişməzdən qabaq uzun müddət döyülməsi və yeməyin ortaqlıq ritmlə qarışdırılması mərasimin simvolu sayılır.

Bu ənənə Yozgat, Çorum, Çankırı, Amasya, Sinop, Adana, Ərzincan, Tokat, Tekirdağ, Aydın, Muş, Muğla, Uşak, Sivas, Kırşehir, İzmir, Uşak, Antalya, Afyonkarahisar, Kastamonu kimi bölgələrdə geniş yayılmışdır. Bununla belə, Türkiyənin, demək olar ki, hər yerində geniş şəkildə tətbiq olunur. Mərasim keşkəyi sünnət toylarında, nikah mərasimlərində, Ramazan və Qurban bayramlarında, Məhərrəmlikdə, sədəqə, həcc süfrəsində, kütləvi yağış duaları edilərkən, mövlud günlərində, eləcə də mövsümi bayram mərasimi olan Hıdırellez kimi xüsusi günlərdə bişirilərək paylanır. Bu cür mərasimlərdən başqa, keşkek yeməyini evlərdə, yaxud restoranlarda da yemək olar.

Yağlı güləş

Türk mədəniyyətinin ən maraqlı elementlərindən biri də yağlı güləşdir. Bu, sırf türklərə məxsus milli güləş növüdür. Ümumiyyətlə, güləş bir idman növü kimi türklər arasında tarixən çox yayılmışdır. Mərkəzi Asiyada Tatar, Özbək və Tuva güləşlərini buna misal göstərmək olar. Türklər güləşçiləri bahadır adlandırırdılar. Bahadırlar xüsusi şorta bənzər geyim geyinirlər. Yağlı güləş isə güləşçilər bədənələrini zeytun yağı ilə yağladıqları üçün belə adlanır. Güləş

bu cür yarışların keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş “Ər meydanı” adlı xüsusi məkanda keçirilir [57].

Yağlı güləş digər güləş növlərindən fərqlənir. Burada güləş zamanı pəhləvanlar bir-birlərinin qurşaq nahiyəsindən tuta bilərlər. Yağlı güləşin ilkin formasında hansısa vaxt məhdudiyəti olmamışdır. Döyüşlər pəhləvanlardan birinin tam qalibiyyətinə qədər davam etdirilirdi. Ona görə də güləş yarışları bəzən bir və ya iki gün çəkirdi. 1975-ci ildən etibarən Yağlı güləşdə də müəyyən qaydalar tətbiq etməyə başladılar. Belə ki, baş pəhləvanlar üçün 40 dəqiqə, adi pəhləvanlar üçün isə 30 dəqiqə yarış vaxtı ayrılır. Bu müddətdə qalib müəyyənləşməzsə əlavə 10–15 dəqiqə də verilir.

XIV əsrdə Rumelidə meydana gələn Qırxpınar yağlı güləş turniri pəhləvanların gücünü nümayiş etdirən böyük bir idman tədbiridir. Əsasən iyunun sonu - iyulun əvvəlində başlayan yarışlar yeddi gün davam edir. Qalib şəxs baş pəhləvan tituluunu alıb qızıl kəmərlə mükafatlandırılır. Üç il ardıcıl olaraq qalibiyyətini qoruyan pəhləvan qızıl kəməre ömürlük sahib olur.

Kırkpınarda keçirilən ilk yağlı güləş turnirin tarixi 1362-ci ilə təsadüf edir. Ehtimallara görə, bu güləş növü türklərin Anadoludan Rumeliyə keçidi zamanı yaranmışdır. Yağlı güləş zamanında əsasən hərbiçilər arasında əyləncə növü olmuşdur. Hər ilin iyununda Ədirnənin Sarayıçı hissəsində baş tutan tarixi Kırkpınar güləşləri Süleyman Paşa komandan-

lığı altında Dardanel boğazını keçərək Geliboyuya gələn Rumeli fəthlərində iştirak etmiş qırx igidin şərəfinə təşkil olunmuşdu.

Saraykənarı yarışlar isə, əsasən, toy mərasimlərində və Ramazan bayramında təşkil olunurdu. Yağlı güləşin özünün bir idman növü kimi tarixi kifayət qədər qədimdir. Bu güləşin müxtəlif növlərinə hətta Şumer və Babilistan ərazilərində də təsadüf etmək olar.

Məlumatlara görə, yağlı güləş ənənələrinin formalaşmasında milli türk güləşi olan Karakucağın da böyük rolu olub. Güləş dərsləri əsasən Təkkə adlı xüsusi idman mərkəzlərində tədris olunurdu. Türkiyədən başqa Hollandiyada və Yaponiyada da oxşar yarışlar təşkil olunur.

Türkiyədə son illərdə idmana maraq artmışdır. Ölkədə ən populyar idman növləri futbol, atsürmə, qılınoynatma, oxatma, yüngül atletika, atüstə nizaatmat, ağırlıqqaldırmadır.

Türk qəhvəsi

Türkiyədə qonaq üçün ən böyük ehtiram əlamətlərindən biri ona türk qəhvəsi təklif olunmasıdır. Bu içki təkcə hazırlanma texnologiyası və dadı ilə deyil, həm də formalaşdırdığı türk qəhvəsi mədəniyyəti ilə seçilir. Odur ki, Türkiyə qonaqpərvərliyinin bir parçası olan türk qəhvəsi də “Türk qəhvəsi mədəniyyəti və ənənələri” adı ilə

YUNESKO-nun Bəşəriyyətin qeyri-maddi irsi siyahısına daxil edilib.

Türk qəhvəsi yalnız Türklər tərəfindən hazırlanır. Bu qəhvənin özünəxas bişirmə və təqdim etmə tərzı var. Türk qəhvəsinin üç ayrılmaz elementi mövcuddur. Bunlardan birincisi telve, yəni qəhvənin dibində qalan köpük, digəri qəhvə bişirilən və cezve adlanan xüsusi qəhvədan və qəhvə içmək üçün nəzərdə tutulmuş kiçik fincandır.

Türk qəhvəsinin hazırlanması da çox maraqlı bir prosesdir. Türk qəhvəsi istəyə görə sadə, az şəkərli, orta şəkərli və çox şəkərli olaraq təqdim edilə bilər. Qəhvəni bişirmədən öncə təqdim olunacaq fincan qədər su götürülür və həmin su qəhvədana tökülür. Bu çox qısa bir müddətdə olur və dərhal bu qarışıq qarışdırılır. Məsələn, bir adama orta şəkərli qəhvə bişirmək üçün, bir fincan soyuq su, iki dolu çay qaşığı qəhvə və iki çay qaşığı şəkər qəhvədana qoyulur. Qəhvədan az atəşli ocağa alınır və suyun üstündəki qəhvənin tamamilə çökməsi gözlənilir. Yaxşıca qarışdırılan qəhvə az atəşdə ağır-ağır bişirilir. Qısa bir müddətdə qəhvənin üzərində köpük meydana gəlməyə başlayır. Bu köpük və qəhvənin bir qismi soyuq olmayan fincana boşaldılır. Daha sonra qəhvədandakı qəhvə təkrar köpürənə qədər ocaqda tutulur və sonra qalan qisim də fincana boşaldılır.

Qəhvəni təqdim edərkən, yanında mütləq bir stəkan su verilir. Qəhvə içilməzdən öncə həmin sudan bir qurtum içilir. Daha sonra yenə də lazım olarsa, su

içilməsinə davam edilir.

Tarixi məlumatlara görə türk qəhvəsi Qanuni Sultan Süleyman dövründə, 1543-cü ildə Həbəşistandan İstanbula gətirilib. Tədricən Osmanlılardan da Avropaya keçməyə başlayıb. Avropada qəhvə uzun müddət türk qəhvəsi kimi təqdim edilib. Çünki qəhvə türk mədəniyyətinə xas güyümdə və qəhvədanlarda bişirilirdi. Əvvəlcə Osmanlı saraylarında istifadə olunsa da, müəyyən müddətdən sonra qəhvə ümumən xalq arasında populyarlıq qazanmışdır. Türkiyənin demək olar ki, hər yerində qəhvəxanalar açılmışdır. Qəhvəxanalar bu içki növünün daha da kütləviləşərək türk mədəniyyətinin böyük bir parçasına çevrilməsinə kömək göstərmişdir. Qəhvəxanalar Türkiyədə tarixən də, bu gün də içki içilən məkandan daha böyük anlam daşımaqdadır. Bu məkanlar söhbət edilən, müxtəlif məsələlər ətrafında müzakirə aparılan, oyunlar oynanılan, qəzet, kitab oxunan ictimai yerlərdir və sosial kommunikasiya məkanı kimi Türk mədəniyyətində çox əhəmiyyətli yer tutur.

Türk mətbəxi

Türk mədəniyyəti və etnoqrafiyasının ən maraqlı tərkib elementlərindən biri də Türkiyənin milli mətbəxidir. Əsrlər boyu formalaşmış Türk mətbəxi Osmanlı mədəniyyətinin mirasıdır. Türk mətbəxi bir tərəfdən Balkan və Orta Şərq mətbəxlərindən təsirlənmiş, digər tərəfdən isə özü də bu mətbəxlərə

ciddi şəkildə təsir göstərmişdir.

Türkiyənin hər bölgəsinin özünə görə spesifik yeməkləri var. Qaradəniz mətbəxi, Cənub-Qərb mətbəxi, Orta Anadolu mətbəxi və s. zənginliklərinə və özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir.

Türk mətbəxində şorbaların müxtəlif çeşidləri çox yayılıb. Xüsusilə qış aylarında şorbalar süfrələrdə mühüm yer tutur. Mərcimək şorbası, Ezogəlin şorbası və Tarhana şorbası ən çox yayılmış şorba növlərindəndir. Şorbaların hazırlanması zamanı ətlərdən, tərəvəzlərdən və paxlakimilərdən çox istifadə olunur.

Müxtəlif xalqların zəngin mətbəx mədəniyyətləri burada bir-birinə qovuşduğundan Türkiyə mətbəxində hər kəsin ağız dadına uyğun yeməklərə təsadüf etmək mümkündür. Türkiyədə yeməklərin növü, çeşidi çoxdur. Bəzi Türk yeməkləri isə təkcə Türkiyənin özündə deyil, ölkə sərhədlərindən kənar da xeyli məşhurdur.

Menemen. Menemen yumurta, pomidor, yaşıl bibər, qara və qırmızı bibər əlavə edilmiş, zeytun yağı və ya günəbaxan yağına bişirilən milli türk yeməyidir. Seçimdən asılı olaraq onun həm soğanla, həm soğansız hazırlamaq olar. Menemen adətən səhər süfrəsinə verilir. Amma günün istənilən vaxtında menemen yemək olar.

Mantı. Türkiyədə ən çox sevilən xəmir yeməyidir. Hazırlanması kifayət qədər vaxt və zəhmət

tələb edir. Manti, əsasən, Türkiyənin Kayseri şəhərinə məxsus yeməkdir. Qaydalara görə mantının hazırlanmasında əsas peşəkarlıq meyarı yeyərkən bir qaşığa 40 ədəd mantının sığmasıdır.

Mantının müxtəlif hazırlanma və bişirilmə qaydaları olsa da, hər kəsin sevimlisi klassik mantıdır. Bunlar içi ətlə doldurulmuş kiçik xəmirlərdir. Yeyərkən mantının üzərinə sarımsaqlı qatıq və kərə yağlı xüsusi sous da tökülür və ona özünəməxsus dad verir.

Börek, pendir, göyərti, ispanaq, balıq və ya ətlə doldurulmuş incə yuvarlanmış qatı xəmir yeməkləri də Türkiyədə geniş yayılıb. Pomidor və soğan ilə yaşıl lobyə güveçi olan "Zeytincəli" də ənənəvi türk yeməyidir.

Lahmacun. Bütün dünyada məşhur olan əsas türk yeməklərindən biri də lahmacundur. Lahmacun hazırlanması ucuz başa gələn və kifayət qədər doyumlu yeməkdir. Lahmacunun yanında mütləq göyərti və limon da təqdim edilir. Lahmacunun ətli, pendirli, qarışıq və başqa bir çox növləri var.

Börek. Türk mətbəxinin müxtəlif növləri ilə seçilən, səhər yeməklərinin ən sevilən yeməklərindən biri də börekdir. Amma börek təkcə səhər yeməyi deyil. Türklər günün istənilən saatında sevə-sevə börek yeyirlər. Börek yufka adlanan çox nazik xəmindən qat-qat şəkildə hazırlanır. Börəyin ən məşhur növləri qiyməli ət, yaxud ispanaq və pendirle hazırlanan bərəklərdir. Türkiyənin hər bölgəsinin, hətta İstanbul kimi böyük şəhərlərin hər hissəsinin

özünəməxsus börek növləri vardır. Məsələn, İstanbul tarixi Sarıyer bərəyi çox məşhurdur. Əskişəhərin məşhur çiğ böreği, açma börek, uzun və nazik formada burularaq hazırlanan sigara böreği, su böreği də dünyada tanınan börek növlərindəndir.

Döner. Döner bütün dünyada Türkiyənin simvollarından birinə çevrilib. Türkiyənin hər şəhərində, küçəsində döner restoranına rast gəlmək mümkündür. Dünyanın müxtəlif şəhərlərində fəaliyyət göstərən türk restoranlarında da döner ən çox hazırlanan yeməklərdəndir. Döner toyuq, quzu, yaxud mal ətindən hazırlanır, müxtəlif tərəvəz, ədviyyatlar, souslarla təqdim olunur.

Yarpaq sarma. Türk mətbəxinin ən məşhur yeməklərindən biri də yarpaq sarmasıdır. Yarpaq sarması hazırlanarkən ət qarışığı əsasən üzüm yarpağına barmaq qalınlığında incə-incə bükülür, həm soyuq, həm isti halda, həmçinin həm əsas yemək, həm də ara yemək olaraq təqdim edilir. Yarpaq sarmanın hazırlanması zamanı əsas şərt onun zeytun yağında bişirilməsidir. Türk qadınlarının öz aşpazlıq məharətləri ilə öyündükləri əsas yeməklərdən sayılır.

Mücver. Türk mətbəxində xüsusi yer tutan bu yemək balqabaqdan hazırlanır. Bununla belə istəyə uyğun olaraq bəzən ona göyərtili, kartof, yerkökü, kərəviz də əlavə edilir.

İskender. İskender kabab da türk mətbəxinin ən çox sevilən yeməklərindən biridir. Xüsusilə Bursa şəhərinin iskenderi çox məşhurdur. İskender də döner

ətindən hazırlanır. Üstünə əlavə edilən kərə yağı, yanında verilən qatıq, pomidor sousu, pıllav və altındakı xüsusi qızardılmış xırda çörək parçaları (pidelər) ona xüsusi dad qatır.

Kabab. Azərbaycan mətbəxində olduğu kimi türk mətbəxində də kabab, yeməklərin şahı sayılır. Türkiyədə ən məşhur kabab Adana kababıdır. Adana kababı Türkiyənin hər yerində sevilir. Hazırlanmasında və süfrəyə təqdim olunarkən yanında soğandan, sarımsaqdan, göyərtidən də istifadə olunur. Bu, Adana kababının özünəməxsus fərqli cəhətlərindəndir.

Türkiyədə kabab həm balıq, həm də quş ətindən hazırlanır. Ət tikələri şişə taxılır və odun üzərində qızardılır. Əgər quzunun bütöv cəmdəyi ocaqda bişirilirsə, buna "təndir kababı" deyilir.

Çiy köfte. Bu yeməyin vətəni Şanlıurfa şəhəridir. Hazırda Türkiyənin bütün bölgələrində məşhur olan çiy köfte həm ətli, həm ətsiz hazırlanır. Çiy köftə qiymə əti, pul bibər, bulqur, pomidor sousu, soğan, cəfəri və müxtəlif ədviyyatlar əlavə edilərək, ən əsas da bişirilmədən hazırlanır. Yetəri qədər yoğrulduqdan sonra qabdız tərsinə tutulur və küftə qarışığının yerə dağılmaması onun hazır olmasına dəlalət edir. Şanlıurfadan başqa, Adanada, Adıyamanda, Qaziantepdə, Diyarbəkirdə, Mardidən, Elazığda, Malatyada da hazırlanır. Çiy küftə kahı yarpağının içində, üzərinə limon sıxılaraq verilir.

Hamsi tava. Türk mətbəxinin xüsusilə qış aylarında çox hazırlanan məşhur balıq yeməklərin-

dəndir. Hamsi balığı, un, qarğıdalı unu, duz və yağla hazırlanaraq sumaqlı soğan, çoban salatı və daha bir çox digər başqa əlavələrlə təqdim olunur. Öz səliqəli görünüşü ilə süfrəyə gətirilərkən bir sənət əsəri kimi görünən bu yemək Qara dəniz regionuna mənsubdur.

Karnıyarık. Badımcan türk mətbəxində xüsusi yer tutur. Badımcandan müxtəlif çeşiddə yeməklər hazırlanır. Qarnıyarık da badımcandan hazırlanan, qarnir kimi düyü ilə təqdim olunan və adətən cacıqla birgə yeyilən yeməkdir. Cacık doğramacdır, ayran və ya sulandırılmış qatığa xiyar və göyərtilər doğranaraq hazırlanır. Karnıyarığı tez-tez imambayıldı ilə səhv salsalar da, onların əsas fərqi imambayıldıdan fərqli olaraq karnıyarığa ət əlavə olunmasıdır. Hətta imambayıldıya vegetarian karnıyarık da deyilir.

Kuru fasulye, cacık, pılav

Türk mətbəxində quru fasulye, cacık və pılav üçlüsü xüsusi yer tutur. Kuru fasulye basdırmalı, ətli, yaxus sucukla (sosis) bişirilir.

Türklər şirniyyatlardan da çox istifadə edirlər. Türk mətbəxi şirniyyatların son dərəcə bol çeşidi ilə zəngindir.

Paxlava. Bu şirniyyatın tarixi Osmanlı dövrünə qədər gedib çıxır. Paxlava türk mətbəxində əsrlər boyu özünəməxsus yeri olan, ən çox sevilən şirniyyat növlərindəndir. Paxlava xüsusilə Qaziantepdə daha məşhurdur. Ənənəvi türk paxlavası incə şəkildə açılmış xəmir qatlarının arasına yerinə uyğun olaraq Antep fıstığı, qoz, fındıq, yaxud badam əlavə edilmək-

lə hazırlanır. Paxavanın şərbəti də xüsusi reseptlə düzəldilir.

Bir çox paxlava növlərinin adları da diqqət çəkir: “çalma”, “sultan”, “saray”, “xanım qarnı” və ya “bülbül yuvası”.

Künefe. Bütün dünyada məşhur olan türk şirniyyatlarından biri künefedir. Künefenin ana vətəni Antakya, Hatay bölgələridir. Künefe tel-tel açıldıqdan sonra bol kərə yağı ilə qarışdırılmış kadayıfdan, doşablı şərbətdən, xüsusi künefe pendiri olaraq Antakya pendirindən hazırlanır. Bişmiş hazır künefenin üzərinə seçimdən asılı olaraq Antep fıstığı, qoz, fındıq, qurudulmuş kokos səpilir. Künefenin yanına çox vaxt dondurma da qoyulur.

Kadayıf dolması. Bu şirniyyat növü xüsusilə Ərzurumda çox məşhurdur. Kadayıf dolması tel kadayıfdan, yumurtadan, fındıq və ya qoz ləpəsi əzməsindən, ərinmiş kərə yağından hazırlanır. Kadayıf dolmasının şərbəti şəkər tozu, su və limon suyundan ibarətdir. Əvvəllər sadəcə Ramazan ayında iftarda verilsə də, müasir dövrimüzdə istənilən gün hazırlanıb yeyilə bilər.

Güllaç. Güllaç türklər üçün Ramazan ayının simvoludur. Mağazalarda güllaç yarpaqlarının satılması artıq Ramazan ayının başlanmasından xəbər verir. Bu şirniyyat həm yüngüldür, həm də tez hazırlanır. Üstəlik, insana sərinlik gətirir.

Lokum. Bu da Türkiyənin çoxlu növləri olan dadlı şirniyyatlarındandır. Lokum çox hallarda türk

qəhvəsinin yanında verilir. Lokum bir vaxtlar ərəb ədviyyatlarından, baldan, qızılgül və yasəməndən hazırlanırdı.

Türk mətbəxində ayran, müxtəlif meyvə və otlardan hazırlanmış şərbətlər xüsusi yer tutur.

Çay

Türk çayının dünyanın bir çox yerlərində olmayan xüsusi dadı var. Səhər yeməyinin vazkeçilməz içkisi olan çayı xüsusilə İstanbulda kövrək simitlə işmək bir ənənədir. Türkiyədə çay, kiçik armudu stəkanda, balaca qaşiq və iki qəndlə verilir. Türklər ayı qəndlə azca şirinləşdirirək içirlər.

Səhləp. Bu, xüsusilə qış aylarının sevilən içkisidir. Səhləb Türk mətbəxinin nadir dadlarından sayılır. İstiliyi uzun müddət saxlayan geniş ağızlı stəkanlarda üzərinə darçın səpilərək süfrəyə verilir. Səhləbin sağlamlığa da bir çox faydaları var.

İtburnu, adaçayı və cökə dəmləməsi də Türkiyədə geniş istehlak olunan isti içkilərə daxildir. Türklər bu içkiləri keçmişdən bu günə kimi istehlak edirlər.

Ayran. Bu, türklərdən bütün dünyaya yayılan içki növüdür. Qatıq, su və duzun qarşığından hazırlanan ayran əsas yeməklər və qəlyanaltılar üçün əvəzolunmaz içki sayılır.

Boza. Soyuq olmasına baxmayaraq, payız-qış aylarında çox istehlak edilən içkidir. Əvvəllər böyük mis küpləri olan bozaçılar küçə-küçə gəzib özlərinə xas tərzdə “bozaaa!” qışqırırdılar. Artıq səyyar bozaçılara nadir hallarda rast gəlmək olur. Amma

mağazalarda qablaşdırılmış bozalar satılır.

Şalgam. Qırmızı çuğundur və qara yerkökünün turşusunun suyundan hazırlanır. Turşməzə duzlu şirə soyuq halda içilir. Ədviyyatlı və ədviyyatsız olmaqla iki növü məşhurdur. Eyni zamanda həm turş, həm də duzlu dad verən şalgam ənənəvi türk içkiləri arasında orijinal ləzzətlərdəndir.

Rakı. Bu, türk mətbəxinin əsas ənənəvi spirtli içkisidir. Su, üzüm və razyanadan hazırlanır. Xüsusilə yeməklərlə içilən rakı, digər spirtli içkilərdən fərdli olaraq su ilə qarışdırılır. Rakı sözü ərəbcə Arak termininin fərqli tələffüzüdür və "distillə edilmiş" deməkdir. Ərəb coğrafiyasında distil texnologiyası 11-ci əsrdə məlum olmuşdur. Sonrakı əsrlərə aid Osmanlı qeydlərində RAKI və ARAK terminləri eyni kök adın iki sinonim fərqli tələffüzü kimi, xüsusən də distil olunmuş üzüm suyu içkisi mənasında işlənmişdir.

Rakının ilk dəfə harada və kimlər tərəfindən hazırlanaraq içildiyi məlum deyil. Bununla belə rakının ilk dəfə Osmanlı torpaqlarında hazırlandığı bütün dünya ölkələrində qəbul olunmaqdadır. 5-ci əsrdə Şərqi Roma İmperatorluğunda rakıya bənzər bir içkinin mövcud olduğu müyyənləşmişdir. XI əsrdə rakının hazırlanması texnologiyası Türklər tərəfindən öyrənilərək Anadoluya və Rumeliyə getirilmişdir. Bu gün də rakı Türkiyə mədəniyyətinin maraqlı bir parçasıdır.

Cazibədar rəngləri və gözəl dadları ilə dünyada məşhurlaşan Osmanlı şərbətləri bu gün də türk mətbəx

mədəniyyətinin önəmli hissəsidir. Bu dadlı və faydalı içkilər meyvədən, ədviyyatdan, çiçək qarışığından hazırlanır. Müalicəvi içkilər kimi bir çox xəstəliklərin müalicəsində onlardan istifadə olunur.

Türklərin şərbət mədəniyyəti çox geniş bir coğrafiyaya yayıldığı üçün onun yüzlərlə çeşidi var. Şərbətin hazırlanmasında baldan, qızılgül ləçəklərindən, müxtəlif meyvələrdən, ədviyyatlardan, qoz-fındıqdan və onların qarışıqlarından geniş istifadə edirlər. İsti havalarda sərinləmək və yeməkdən sonra həzmi dəstəkləmək üçün şərbətlərə üstünlük verilir.

Türkiyənin qızılgül, heyva, böyürtkən, revent, tut, qarağat, giləmeyvə, mərcanı, naringi, nar, xaşxaş, jəsmın, hibiskus, zənbəq, demirhındı, badam, itburnu, mayaotu şərbətləri xeyli məşhurdur.

Lavaş, Katırma, Jupka və Yufka oval formalı nazik çörək növləri Türkiyədə çox yayılmış və əsrlər ərzində ayrıca bir mədəniyyət elementinə çevrilmişdir. Bu çörəklər oxlovla və ya əllə yuvarlanır. Türkiyədən başqa Azərbaycan, İranda, Qazaxıstanda, Qırğızıstanda və Qırğızıstanda yaşayan xalqlar da bu cür çörəklər bişirirlər. Türkiyə bu çörəklərin bişirilməsi və paylaşılması mədəniyyətini yaşadaraq nəsillərdən-nəsillərə ötürür.

Bu nazik çörək növlərinin hər biri buğda və ya çovdar unundan mayalı, yaxud mayasız olaraq hazırlanır. Türkiyədə lavaş mayalı, yufka isə mayasız buğda unundan bişirilir. Lavaş Türkiyədə də "təndir" deyilən, ənənəvi üsulla palçıqdan düzəldilən sobada

bişirilir. Yufka daha uzun müddət qala bilməsi üçün mayasız xəmindən hazırlanaraq alov üstünə qoyulmuş "sac" üzərində bişirilir. Qazaxıstan və Qırğızıstanda yaşayan toplular, açılan kövrək çörəyi böyük qazanlarda köz istisində isidərək bişirirlər. Ləzzətli olması baxımından xəmirin his buraxmayan odunun alovunda, yaxud közdə bişirilməsi üstün tutulur.

Nazik çörək mədəniyyətinə kollektiv əmək və paylaşmaya əsaslanan ənənəvi təcrübələr daxildir. Kənd yerlərində sosial həmrəyliyin əlaməti olaraq, xüsusilə qışa hazırlıq zamanı hər bir ailə üçün qonşuların köməyi ilə, yəni işbirliyi yolu ilə bişirilir. Bu cür birgə fəaliyyətə imece üsulu deyilir.

Ənənəvi olaraq, nazik çörək, evdə ailə üzvləri, restoran və çörək sexlərində usta-şagird münasibətində öz peşəsini öyrənmiş çörək ustaları tərəfindən bişirilir. Bu çörəklər gündəlik istifadəsindən əlavə bayram, mövlud, toy, ölüm kimi xüsusi günlər və mərasimlər üçün də hazırlanır. Bu özəl günlərdə zərif çörəyin hazırlanmasında köməyə gedəcək şəxs ictimai həmrəylik nümunəsi olaraq unu və digər zəruri avadanlıqları da özü ilə aparır. Nazik çörək ənənəsi qorunub-saxlandığı cəmiyyətlərdə onun xüsusi tədbirlərdə istifadəsi, fəsillərarası keçidlə əlaqəsi kimi müxtəlif sosial və mədəni mənaları ehtiva edir. Nazik çörək ənənəsi olan ölkələrin hər birində çörək və onun hazırlandığı soba/təndir müqəddəs sayılır. Bu yerlər təmiz saxlanılır, qorunur. Türkiyədə də bir çox müsəlman ölkələrində olduğu kimi çörək yerə atılır.

Yerə düşən çörək parçası 3 dəfə öpülərək göz toxundurulur və başdan hündür bir yerə qoyulur. Ramazan ayında, qışa hazırlıq dövründə, məhsul yığımından əvvəl toy, yas, bayram kimi xüsusi günlərdə və dəvətlərdə lavaş-yufka bişirilib yeyilir.

Qazaxıstanda belə hesab olunur ki, yas mərasimlərində nazik çörək bişirmək mərhumu Allahın qərarını gözləyərkən qızmar günəşdən qoruyur. Türkiyədə toya dəvətnamələr hər evə “çörək atma” deyilən nazik çörəyin paylanması ilə başlayır. Azərbaycanda və İranda mövcud olan inanclara görə toylarda gəlinin çiyinə nazik çörək qoyulması evin bərəkətini artırır. Eyni küçədə yaşayan evdar qadınların kollektiv çörək bişirmək üçün bir araya gəlməsi, bu məclislərdə gündəlik dərdlərini bölüşməsi, onlara həll yolları tapması, bişmiş çörəkdən yoldan keçənlərə də pay verməsi bu ənənənin tərkib hissəsidir. Bütün bu adətlər nazik çörək ənənəsinin sosial tərəflərini vurğulayır.

Nazik çörək Azərbaycanda, xüsusən Bakı, Naxçıvan, Şəki, Qəbələ, Qarabağ, Gəncə və Lənkəran bölgələrində daha çox Lavaş və Yuxa kimi tanınır. İranda, demək olar ki, bütün bölgələrdə bu cür çörəklərə “Lavaş” deyilir. Qazaxıstanın bölgələrində Katırma adı ilə adlanır. Qırğızıstanın Oş, Cəlal-Abad, Batken və Çuy vilayətlərində "Jupka" adı ilə yayılıb. Türkiyənin bütün bölgələrində, xüsusilə kənd yerlərində daha çox Lavaş və Yufka adı ilə məşhurdur.

Ənənəni kənd və şəhərlərdə əsasən qadınlar,

restoran və çörək sexlərində çörək ustaları qoruyur. Nazik çörəyin hazırlanması zamanı işlər, yerinə yetirilən vəzifələr təcrübə və bacarıqlarına əsasən insanlar arasında bölüşdürülür. Bu sahədə ən təcrübəli və bacarıqlı insanlar xəmirin yoğrulmasına, yuvarlanmasına və bişirilməsinə cavabdehdir. Ənənənin ötürülməsi üçün onlar gəncləri və uşaqları da prosesin müəyyən sadə işlərinə cəlb edirlər.

Nazik çörəyin bişirilməsi və paylaşılması ənənəsi ailə və icma daxilində ünsiyyət, müşahidə və iştirak yolu ilə ötürülür. Restoran və çörək sexlərində işə ötürülmə prosesi daha çox usta-şagird münasibətinə əsaslanır. Ailədə uşaqlar kiçik yaşlarından yoğrulmuş çörək xəmiri ilə oyunlar oynayaraq, oxşar kündələr və oxlovla yaymalar hazırlamağa çalışaraq ənənəni öyrənməyə başlayırlar. Bunlardan əlavə, bəzi peşə məktəblərində də zərif çörək istehsalına dair ənənəvi biliklər praktiki olaraq öyrədilir. Türkiyədə bu ənənə ilə bağlı Ankara Qeyri-maddi İrs Muzeyi, Çörək Muzeyi, Gaziantep Emine Göğüş Mətbəx Müzeyi, Şanlıurfa Ənənəvi Mətbəx Muzeyi və Yaşayan Muzey (Ankara) vardır.

Türklərin sosial mədəniyyəti

Sosial mədəniyyət XX əsrin əvvəllərində insanın cəmiyyətdəki yeri haqqında elmlərin intensiv inkişafı nəticəsində yaranmış aparıcı elmi istiqamətlərdəndir. Mədəniyyətin mənimsənilməsi öyrənmə yolu ilə baş verir. Mədəniyyət yaradılır, mədəniyyət öyrədilir.

Bioloji yolla əldə olunmadığı üçün hər nəsil onu çoxaldır və sonrakı nəsle ötürür.

Bu proses sosiallaşmanın əsasını təşkil edir. Dəyərlərin, inancların, normaların, qaydaların və idealların mənimsənilməsi yolu ilə uşağın şəxsiyyətinin formalaşması və davranışının tənzimlənməsi baş verir. Sosiallaşma prosesi kütləvi şəkildə dayanarsa, bu, mədəniyyətin ölümünə səbəb olacaqdır. Mədəniyyət cəmiyyət üzvlərinin şəxsiyyətini formalaşdırır və beləliklə, onların davranışlarını böyük ölçüdə tənzimləyir.

Fərd və cəmiyyətin fəaliyyəti üçün mədəniyyətin nə qədər vacibliyini sosiallaşmamış insanların davranışlarında görmək olar. Meşədə heyvanların arasında böyümüş və insanlarla təmaslardan tam məhrum olmuş uşaqların davranışları göstərir ki, insanlar sosiallaşmadan normal həyat tərzini mənimsəyə, dil öyrənə, yaşaya bilməzlər.

İsveç təbiətşünası Karl Linney 18-ci əsrdə bir neçə canlının "zooparkdakı vəhşi heyvanlar kimi ritmik şəkildə irəli-geri yırğalanaraq ətraflarında baş verənlərə maraq göstərmədiyini" müşahidə etmiş və onların özünəməxsus bir növün üzvləri olduqları qənaətinə gəlmişdir. Elm adamları daha sonra başa düşdülər ki, bu vəhşi uşaqlar insan təması üçün zəruri olan şəxsiyyəti inkişaf etdirə bilməyiblər. Yalnız ünsiyyət onların qabiliyyətlərinin inkişafına və "insan" şəxsiyyətinin formalaşmasına kömək göstərə bilər.

Beləliklə, hər bir xalqın sosial mədəniyyəti

tarixin gedişində və şəxsiyyətlərarası, icmalararası, beynəlxalq və mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsirlər nəticəsində formalaşır.

Türk mədəniyyəti hər hansı sadə tərifə sığmayacaq qədər zəngin və çoxyönlüdür. Min illərdir ki, Anadolu, Aralıq dənizi, Yaxın Şərq, Qafqaz, Şərqi Avropa, Mərkəzi Asiya və təbii ki, qədim dünyanın bir çox xalqlarının adət-ənənələri bu gün türk, yaxud Asiya mədəniyyəti adlanan unikal bir ümumi mədəniyyətdə birləşmişdir.

Bugünkü Türkiyə Asiyanın ən tolerant ölkələrindən hesab olunur. Burada bir çox xalqların nümayəndələri sülh şəraitində birlikdə yaşayır. Hətta burada əhalinin etnik tərkibi rəsmi olaraq müəyyən edilməmişdir. Belə ki, yerli əhalinin böyük əksəriyyəti özlərini əvvəlcə türk, sonra müəyyən etnik qrupun üzvü hesab edirlər. Kürdlər, çərkəzlər, lazlar və ərəblər istisna olmaqla Türkiyədəki əksər xalqların təmsilçiləri çoxdan türkləşiblər. Onlar özlərini “nominal millət”in nümayəndələri hesab edirlər.

Türkiyədə sərvət və təhsil uzun zamanlardır ki, insanların ən mühüm status göstəricilərindən sayılır. Birinci məsələ üzrə vəziyyət müəyyən qədər aydındır. Pulun sosial həyatdakı roluna görə türklər bölgədəki digər xalqlardan çox da fərqlənmirlər. İkinci meyar üzrə baxış isə daha maraqlıdır. Bir türk üçün universitet təhsili real sərvətindən asılı olmayaraq cəmiyyətin yuxarı təbəqələrinə çıxış üçün həlledici təkandır. Bu, ənənə kimi əsrlər əvvəllərə gedib çıxır.

Əvvəllər cəmiyyətin yuxarı təbəqələrini Osmanlı İmperiyasının hərbi və bürokratik elitesi təmsil edirdisə, indi “güc mərkəzi” yüksək rütbəli məmurlara, eləcə də uğurlu həkimlərə, iş adamlarına, siyasətçilərə və s. keçib. Əksəriyyəti ən azı bir xarici dili mükəmməl bilən, dünya mədəniyyətinə yaxşı bələd olan, xarici işgüzar, mədəni və siyasi dairələrlə sıx əlaqəyə malik şəhər “yuxarı təbəqəsi”nin “qərbləşməsi” açıq-aydın görünür. Əksər dövlət qulluqçularını, kiçik biznes sahiblərini, ixtisaslı işçiləri və tələbələrini əhatə edən şəhər orta təbəqəsi, çox vaxt eyni dərəcədə təhsilli olsa da, onlar yuxarı təbəqə ilə müqayisədə türk mədəniyyətinə daha yaxındırlar.

Ölkə əhalisinin təxminən 30%-ni kənd yerlərində yaşayan vətəndaşlar, o cümlədən fermerlər və kəndlilər təşkil edir. Rabitə və nəqliyyatın inkişafı kənd və şəhərlər arasında fərqi nisbətən aradan qaldırmaqdadır. Türkiyədə kənd əhalisinin təhsil səviyyəsi Asiya ilə müqayisədə xeyli yüksəkdir.

Bununla belə, Türkiyənin kəndlərində gəlir səviyyəsi aşağıdır. Bu da şəhərlərə miqrasiyanı gücləndirir. Eyni zamanda, kənd gənclərinin əlavə təhsil almadan şəhərdə yüksək gəlir əldə etməsi mümkün deyil. Bu da, türk gənclərində biliyə böyük maraq yaradır. Maraqlıdır ki, ölkənin şərqindəki bəzi kənd yerləri hələ də iri torpaq sahiblərinin, əsirət rəhbərlərinin və dini liderlərin müəyyən nəzarəti altındadır.

Çox gəlirli türklər sərvət və uğurun əvəzsiz

atributları kimi Qərb üslublu geyimlərə üstünlük verir, dəbi yaxından izləyir, dəbdəbəli mənzillərdə yaşamağa çalışır, bahalı avtomobillər və aksesuarlar alırlar. Avropa ədəbiyyatına və musiqisinə, teatr və incəsənət həyatına da böyük maraqları var. Onlar öz dillərinə də böyük əhəmiyyət verirlər - yerli cəmiyyətin bütün təbəqələri türkcənin İstanbul ləhcəsində danışmağa meyllidirlər. Türkiyədə xeyli insan 2-3 fərqli dildə danışsa da, ana dilindən istifadəyə çox diqqət yetirirlər və hətta xaricdə yaşadıda da övladlarının türk dilini öyrənməsi qayğısına qalırlar.

Türkiyədə kasıb təbəqə, daha çox mühafizəkar geyim tərzlərinə, türk və Yaxın Şərq musiqisinə meyl edir, bir çox yerli ləhcələrdə danışır və çox vaxt bir-birini başa düşməyə çətinlik çəkir. Maraqlıdır ki, eyni dərəcədə aydın mülkiyyət fərqləri olan bir çox digər ölkələrdən fərqli olaraq, bu, az sosial gərginliyə səbəb olur.

Ailə münasibətləri və evlilik. Türk ənənəsində evlilik yaşı erkəndir. Eyni zamanda, müxtəlif sosial qrupların nümayəndələri arasında nikahlar olduqca nadirdir, belə hesab olunur ki, kişi öz tərəfdaşının həyat səviyyəsini aşağı salmamalıdır. Digər tərəfdən, eyni dini və ya etnik qrup daxilində nikahlar çox yaygındır, lakin millətlərarası nikahlar da qeyri-adi deyil.

1926-cı ildə Türkiyə hökuməti İslam ailə qanununu ləğv edərək İsveçrə Mülki Məcəlləsinin bir qədər dəyişdirilmiş variantını qəbul etdi. Yeni ailə

qanunu yalnız mülki nikah mərasimlərini, hər iki tərəfin nikaha məcburi razılığını, müqavilə və monoqamiyanı tələb edərək tanıyır. Ancaq ənənəvi türk cəmiyyətində gələcək həyat yoldaşlarının seçimi və nikah mərasiminin ssenarisi hələ də ailə başçıları, yaxud məclislər tərəfindən həyata keçirilir. Yeni evlənənlərin özləri burada əksər hallarda çox kiçik rol oynayırlar. Eyni zamanda bütün nikah ayinlərinə riayət etmək, imamın evlilik xeyir-duası və s. izdivacın mühüm elementləri hesab olunur.

İslam ənənəsində bəy gəlinin tələb etdiyi mehri ödəməyə borcludur. Lakin bu adət getdikcə köhnəlməkdədir. Gəlinin qiymətinin məbləği toya çəkilən xərclərdən və ya ailənin ümumi sərvətindən asılı olaraq ya azaldılır, ya da gəlinə verilir. Ümumilikdə gənc cütlük mövcud maddi imkanlardan daha çox ailəsinin inkişafı üçün istifadə etməyə başlayır. Bununla belə patriarxal əyalət icmalarında gəlin üçün başlıq pulunun ödənilməməsi evliliyə ciddi maneə ola bilər. Ona görə prosedurun özü tərəflər arasında razılaşma səviyyəsində rəsmiləşdirilir.

Boşanma günah sayılmasa da, boşanma meylləri türk ailələrində Avropa ölkələri ilə müqayisədə nisbətən azdır. Boşananlar, xüsusilə uşaqly kişilər tez-tez eyni şəkildə boşanmış qadınlarla yenidən evlənilər. Müasir qanunlar ərin şifahi və birtərəfli boşanma üstünlüyünün islami ənənələrə uyğun köhnə qaydasını tanımır və bu proses üçün mütləq məhkəmə prosedurunun nəzərdə tutur. Türk ailələrində

boşanmanın əsasən altı səbəbi ola bilər: zina, həyatı təhlükə, cinayət və ya əxlaqsız həyat tərzini, ailədən qaçmaq, ruhi xəstəlik və münaqişə.

Ailə hər bir türkün həyatında çox mühüm rol oynayır. Eyni nəslin və ya ailənin üzvləri çox vaxt bir-birinə yaxın yaşayır, bir-biri ilə gündəlik əlaqə saxlayır, maddi və mənəvi dəstək verirlər. Bu, qocalmış valideynlərə və nəslin gənc davamçılarna sürətli yardımını, həmçinin ailə üzvlərinin harada yaşamalarından asılı olmayaraq aralarındakı ailə bağlarının möhkəmliyini əhatə edir.

Bunun nəticəsidir ki, atılmış qocalar və evsizlər problemi türk cəmiyyətində çox azdır. Eyni zamanda gənclər arasında cinayətkarlıq halları da nisbətən aşağıdır. Bir çox kəndlərdə, o cümlədən ucqar ərazilərdə icmaların təhlükəsizliyi icma üzvlərinin özləri tərəfindən kifayət qədər yüksək səviyyədə qorunur. Türk icmalarında nəslin yaşlı təmsilçilərinin sözü keçir və onların mövqeyi çox zaman nəzərə alınır.

Türklər ailə və məişət (təsərrüfat) məsələləri arasında kifayət qədər aydın fərqlər qoya bilirlər. Birinciyə bir yerdə yaşayan ən yaxın qohumlar daxildir. İkinciyə isə müəyyən bir ərazidə birlikdə yaşayan və ümumi təsərrüfatda çalışan bütün ailə üzvləri aiddirlər.

Daha bir mühüm element kişi qohumlarından və ya ortaq əcdadlardan ibarət kişi icması, yəni sülalədir. Bu cür icmalar Osmanlı imperiyasından və qəbilə

birliklərindən qalma qədim “zadəgan ailələrin” həyatında mühüm rol oynayır. Onlar bəzi hallarda ölkə siyasətinə belə böyük təsir gücünə malik olurlar. Amma sülalə ənənələri daha çox əyalətlərə xasdır, şəhər sakinlərinin çoxuna məlum deyil.

Ənənəvi olaraq, kişilər və qadınlar türk ailələrində fərqli rollar yerinə yetirirlər. Türk ailəsi tipik şəkildə "kişi hökəmrənliyi", böyüklərə hörmət, qadınlara sevgi və qayğı ilə xarakterizə olunur. Ata və ya ailənin ən yaşlı kişisi bütün ailənin başçısı hesab olunur və onun göstərişləri çox vaxt mübahisəsizdir. Ancaq kişi çox ağır yük daşıyır - ailənin rifahının təmin olunması onun üzərindədir. Türklərdə kişi ailəni digər qohumlar qarşısında təmsil edir. Hətta bu rəsmi məcburiyyət sayılmasa da, ailəni yeni övladlara böyütmək üçün öz nəslinin böyükləri qarşısında müəyyən mənəvi məsuliyyət daşıyır. Maraqlıdır ki, XX əsrin sonlarına qədər hətta ərzaq mağazasına getmək də əsasən kişinin işi idi!

Türk ailəsində qadınların rolu isə bir çox miqfərə baxmayaraq, kifayət qədər sadədir. Qadın ərinə hörmət və itaət etməli, ev təsərrüfatını idarə etməli və uşaqları böyütməlidir. Türklər əbəs yerə demirlər ki, “Kişinin və ailənin namusu qadının rəftarından, evə qulluq etməsindən asılıdır”. Zahirən yalnız öz evinin divarları ilə məhdudlaşmış kimi görünsə də, qadın tez-tez nəslin bütün daxili işlərini idarə edir və çox vaxt ənənənin diktə etdiyindən də daha böyük ölçüdə işlər görür.

Anaya ailənin başçısı kimi ailənin kiçik üzvləri də eyni dərəcədə hörmət edirlər. Ananın öz övladları ilə münasibətləri isti və qeyri-rəsmidir. Eyni zamanda, qadınlar xüsusi mülkiyyət və miras, təhsil və ictimai həyatda iştirakda bərabər qanuni hüquqlara malikdirlər və bu hüquqlardan bir çox qadınlar istifadə edirlir. Hətta 1993-1995-ci illərdə Türkiyənin baş naziri qadın (Tansu Çillər) olub. Türk qadınları Yaxın Şərqi ən azad qadınlardan sayılırlar. Ümumi təhsildə hələ israililərdən və iordaniyalılardan müəyyən qədər geri qalsalar da, fərq sürətlə azalır.

Yerli qadınlar çoxəsrlik ənənələrə də hörmətlə yanaşırlar. Hətta ölkənin ən müasir şəhərlərində də əksər qadınların geyimləri kifayət qədər təvazökar və qapalıdır. Üzü və bədəni qismən, yaxud tamamilə gizlədən türbanlar Türkiyə qadınları arasında xeyli populyardır. Bununla belə türk qadınları Avropa geyimlərindən, ənənəvi xalq geyimlərindən də istifadə edirlər.

Kənd yerlərində qadınların geyimləri daha təvazökardır. Ümumən əyalətlərdə qadınlar evlərinin hüdudlarından kənara çıxmağa meyilli deyillər. Amma tarlalarda, dükən-bazarlarda işləyən və heç kimdən gizlənmək niyyətində olmayan qadınlar da kifayət qədərdir. Başqalarının nəzəri, rəyi, Türk icmaları üçün xüsusilə qadına münasibətdə bir ənənədir.

Bəzi kənd yerlərində geyim hələ də qadının “vizit kartı” olaraq onun həm mənşəyini, həm də sosial statusunu müəyyən edə bilir. Dövlət qurumlarında və

universitetlərdə qadının üzünü qismən örtən ənənəvi hicablardan istifadə ilə bağlı məhdudiyətlər son illər ortadan götürülmüşdür.

Türk ailələrində uşaqlar çox sevilir və bəzən onlar ərköyün böyüdüür. Oğlan uşaqlarını xüsusilə çox sevirlər və onlara nəslin davamçısı kimi baxırlar. Oğlanlar 10-12 yaşına kimi anasının yanında böyüyür. Sonra “kişi dairəsi”nə daxil olur və onların tərbiyəsi daha çox ailənin başçalarına həvalə edilir. Qızlar isə adətən ailə qurana qədər analarının əhatəsində olurlar.

Ümumiyyətlə, Türk ailələrində ata-qız münasibətləri kifayət qədər formal xarakter daşıyır. Türk atalarının öz qızlarına sevgisi oğlan övladlarından heç də az deyil və bəzi məqamlarda hətta daha da çoxdur. Amma bu sevgi ictimai yerlərdə nadir göstərilir. Ana qızı və ya oğlu ilə camaat arasında mübahisə edə, zarafatlaşa bilər. Amma ataya münasibət daha ciddidir. Camaat arasında övladın ataya qarşı çıxmasına yol verilmir. Türkiyədə bacı-qardaş münasibətləri uşaqların 13-14 yaşına qədər asan və qeyri-rəsmi olur. Daha sonra onların statusu kəskin şəkildə dəyişir - böyük qardaş valideynlərin qız övladına münasibətdə bəzi hüquq və vəzifələrini onlardan miras alır. Böyük bacı qardaş üçün sanki ikinci anadır. Türklər haqlı olaraq hesab edirlər ki, bu, qızları gələcək həyat yoldaşı roluna hazırlayır. Böyük ailələrdə nənə də uşaqları böyütmək məsuliyyətini öz üzərinə götürür. Türk ailələrində uşaqların valideynləri ilə birlikdə restoran və kafelərə getməsi, birlikdə zaman keçirməsi

müasir dövrdə xüsusilə genişlənən ənənədir.

Etiket qaydaları. Formal etiket türk mədəniyyətində böyük əhəmiyyət daşıyır. O, qarşılıqlı əlaqələrin ən mühüm formalarını müəyyən edir. Yerli adət-ənənələr, demək olar ki, hər bir hal üçün konkret etiket qaydaları nəzərdə tutur. Bu ritualların doğruluğuna xüsusi diqqət yetirilir.

Qonaqpərvərlik, xüsusən kənd yerlərində türk mədəniyyətinin təməl daşlarından biri olaraq qalır. Dostlar, qohumlar və qonşular tez-tez bir-birini ziyarət edirlər.

Qonaq dəvəti çox vaxt kifayət qədər zərif bəhanələrlə müşayiət olunur. Ev sahibini incitmədən dəvətdən imtina xüsusi lütf tələb edir. Bu cür təkliflərin çox vaxt heç bir gizli niyyəti yoxdur - qonaqlardan yaxşı dostluq münasibətləri və maraqlı söhbətdən başqa heç nə gözlənilmir. Təklifi qəbul etmək həqiqətən mümkün deyilsə, vaxt azlığını və məşğuliyyəti əsaslandırmaq məsləhətdir. Türklər belə arqumentləri anlayışla qarşılayırlar.

Türk ailələrində hətta qısamüddətli qonaq olduqda da məcburi çay, yaxud qəhvədən əlavə, qonağa istənilən halda və dəfələrlə "qəlyanaltı" təklif olunur. Adətən sonuncu imtina üçüncü sayılır. Lakin etiket ev sahiblərini heç olmasa bir şəkildə qonağı qidalandıрмаğa məcbur edir. Türk cəmiyyətində restorana dəvət edilmiş qonağın hesabı ödəməyə çalışması yaxud evə getmiş qonağın yeyib-içdiklərinə görə pul verməsi kobud davranış sayılır. Ancaq sonra

ev sahiblərinə bir fotosəkil və ya kiçik bir hədiyyə göndərmək xoş qarşılanır.

Ailənin maddi imkanlarından asılı olmayaraq qonaq üçün ən yaxşısını etmək türk icmalarında dəyişməz bir ənənədir. Bu barədə ümumi yanlış təsəvvürlərə baxmayaraq, türklər qonağın onların mədəniyyətlərinə bələd olmamasına kifayət qədər dözümlü yanaşırlar və "xırda səhvləri" asanlıqla bağışlaya bilirlər. Ucqarlarda yaşayan bir çox türk ailələrində yeməklər nisbətən aşağı masada yeyilir. Qonaqlar birbaşa yerə oturur, ayaqları masanın altında gizlədir.

Qablar ya bu alçaq masanın üzərinə, ya da tamamilə yerə qoyulan böyük nimçənin üzərinə düzülür. İnsanlar yastıqlar və ya döşəklər üzərində oturub yeməkləri nimçədən öz boşqablarına ya əllə, ya da qaşıqla çəkirlər. Ancaq şəhərlərdə ənənəvi Avropa üslubunda hündür masalardan istifadə edilir.

Bir çox İslam ölkələrində olduğu kimi Türkiyədə də süfrə arxasında çorək və ya ortağ boşqabdan yemək, əgər əllə götürülürsə, əsasən sağ əllə götürülməlidir. Süfrə arxasında çox danışmaq, ağız geniş açmaq uyğun sayılmır - diş çöpündən istifadə edildikdə, ağız mümkün qədər əllə ötrülməlidir.

Sosial əlaqələr. Türklərdə nəsillər və cinslər arasındakı münasibətlər də yerli etikətlə kifayət qədər ciddi şəkildə idarə olunur. Yaşlılar yaxın dost və ya qohum olmadıqda, xüsusən də ictimai yerlərdə onlara hörmət və nəzakətlə müraciət etmək adətdir. Yaşlı

kişilərə adlarından sonra “bəy” (“ağa”), qadınlara isə “hanım” deyə müraciət edilməlidir. Hətta əks cinsdən olan qohum şəxslər də çox vaxt ictimai yerlərdə bir-birinə sevgi göstərmirlər. Şənliklərdə hamı tez bir zamanda yaşına və cinsinə görə qruplara bölünür.

Eynicinsli dostlar və ya yaxın qohumlar əl-ələ tuta, yaxud bir-birini öpərək, yanaqlarını bir-birinə toxunduraraq salamləşa bilərlər - əks halda buna icazə verilmir. Kişilər bir-birləri ilə görüşəndə Avropalılar sayığı əl sıxırlar. Amma qadın açıq şəkildə icazə vermədikdə kişi onun əlini sıxmamalıdır.

Avtobusda, mikroavtobusda və ya teatrda oturacaq seçimi varsa, qadınlar həmişə başqa qadının yanında əyləşməlidirlər. Kişi isə tanımadığı qadının icazəsi olmadan onun yanında əyləşə bilməz.

Süfrə adətləri. Türklər, adətən, yeməyi tək yemir və ayaq üstə qəlyanaltı etməyi xoşlamırlar. Onlar adətən gündə üç dəfə süfrə arxasında əyləşir, bunu ailəlikcə etməyə üstünlük verirlər. Süfrə türk ailələrində müqəddəs dəyərdir, bu, birlikdir, ailənin bütün üzvləri arasında kommunikasiya anıdır. Nahar ailənin bütün üzvləri bir yerə toplaşmayana qədər başlamır. Səhər yeməyində, əsasən, çörək, pendir, zeytun və çay verilir. Nahar menyusu adətən ardıcıl yeyilən üç və ya daha çox yeməkdən ibarətdir və hər bir yemək salat və ya digər göyərti ilə müşayiət olunur.

Qonaqları, qonşuları və dostları şam yeməyinə dəvət etmək adətdir, lakin belə hallarda yemək vaxtı

və menyu əvvəlcədən seçilir. Müsəlmanların alkoqol qadağasına baxmayaraq, şam yeməyində adətən rakı, şərab və ya pivə (ikincisi ölkənin əksər bölgələrində spirtli içki hesab edilmir) verilir. Məzə xırda boşqablarda çoxlu qəlyanaltılar (meyvə, tərəvəz, balıq, pendir, hissə verilmiş ət, souslar və təzə çörək) ilə yeməyin vazkeçilməz hissəsidir. Məzədən sonra qəlyanaltılara uyğun olaraq seçilmiş əsas yemək - kabablı tərəvəz salatları, balıq və ya toyuq - düyü və ya humus, şorba - ət, pendir, turşu və s. verilir.

Maraqlıdır ki, ictimai yerlərdə spirtli içkilər, o cümlədən pivə içmək uyğun sayılmır. Türkiyədə ictimai yerlərdə spirtli içkilərin satışı ilə bağlı müəyyən məhdudiyətlərə də rast gəlmək olar. Bununla belə bir çox mağazalarda spirtli içkilər tam sərbəst satılır. Yalnız Ramazan ayında bəzi məkanlarda içki piştaxtaları bağlanır.

Yerli mətbəxdə donuz ətinə rast gəlmək mümkün deyil. İslam normalarına görə tam qadağan olunmayan, lakin məkruh sayılan bəzi məhsullardan istifadəyə də müəyyən icmalarda yol verilmir. Məsələn, Yörük tayfasının nümayəndələri balıqdan başqa bütün dəniz məhsullarından qaçır. Ələvi təriqətinin nümayəndələri dovşan əti yemirlər. Ölkənin mərkəzi bölgələrində ilbiz yemirlər və s.

Maraqlıdır ki, Türkiyənin bir çox əyalətlərində türklər gəlməmişdən əvvəl bu bölgələrdə yaşamış xalqların mətbəx elementləri hələ də aydın görünür. Satsivi sousu ilə gürcü toyuq əti türk yeməyi hesab

olunur. Eyni şey bir çox ərəb və yunan yeməklərinə də aiddir. Kənd yerlərində isə insanların çoxu yemək məsələsində yetərincə qənaətcildirlər. Onların gündəlik rasionunda soğanla çörək, qatıq, zeytun, pendir və hissə verilmiş ət mühüm yer tutur.

Qonaqpərvərlik və mehriban qonşuluq.

Türklərdə çox gec saatlara qədər çöldə qalmaq adət deyil. Ev sahibinin dəvəti olmadan şam yeməyi və ya çay süfrəsinə başlamaq tövsiyə edilmir. Yanındakı yaşlı şəxs, yaxud ev sahibinin icazəsi olmadan siqaret çəkmək də yol verilən sayılmır. İşgüzar görüşlərdən əvvəl, adətən, çay mərasimi və qeyri-rəsmi söhbətlər olur və birbaşa mövzunun müzakirəsinə keçmək adətdən deyil. Digər tərəfdən, musiqi və mahnılar mərasimi daha da uzada bilər - türklər musiqini çox sevirlər və hər fürsətdə musiqi çalmağı, dinləməyi, rəqs etməyi xoşlayırlar.

XIX əsrdə yaşamış Britaniya səfiri deyirdi ki, “türklər imkanları çatanda həm oxuyur, həm də rəqs edirlər”. O vaxtdan bəri ölkədə çox şey dəyişsə də, yerli əhalinin musiqi sevgisi dəyişməyib.

Türk evləri qonaqlar üçün nəzərdə tutulmuş otağa və şəxsi otaqlara bölünür. Bütün evi gəzmək istəmək yol verilən sayılmır. Ayaqqabının altlığı murdar hesab edilir və hər hansı evə, yaxud məscidə girərkən çəkmə və ayaqqabını çıxarmaq dəyişməz qaydadır. İctimai yerlərdə isə ayaqqabılarla gəzmək olar. Bununla belə, bəzi ofislər, kitabxanalar, yaxud ixtisaslaşmış mağazalar öz qonaqlarına tərlük və ya ayaqqabılar

üçün selofan örtük – baxıl təklif edir. Məscidlərdə və ya müəyyən dövlət qurumları kimi insanların sıx olduğu yerlərdə ayaqqabıları çantaya qoyub içəri aparmaq olar.

Yaxşı qonşuluq türk həyatının ayrılmaz bir parçasıdır. Hətta belə bir deyim var: “Qonşunuz ac olsa, yaxşı yata bilməzsiniz”. Qonşular tez-tez bir-birinin evinə yemək aparırlar. Boş qab geri qaytarılanda ona yeməkdən, meyvə və şirniyyatdan nəsə qoyulması da adətdəndur. Qonşu xəstə olanda, türklər onu mütləq ziyarət edir və özləri ilə xəstə üçün müəyyən uyğun qidalar gətirirlər.

Son söz yerinə

Türk mədəniyyəti son dərəcə zəngindir və bu zənginlik də təbiidir. Türkiyə yaşı əsrlərlə ölçülən fərqli mədəniyyətləri, ənənələri bir araya gətirən ölkədir. Müasir Türkiyə mədəniyyəti Şərq və Qərb mədəniyyərinin heyrətamiz qarışığından ibarətdir. Zəngin memarlığı, musiqisi, ədəbiyyatı və kinosu, bənzərsiz kulinariya irsi və müxtəlif ecazkar sənət növləri ilə türk mədəniyyətində Şərqlə Qərbin vəhdəti öz ifadəsini tapıb.

Bu qədər zənginlik haqqında cəmi bir kitab həcmində söhbət açmağın mümkünsüzlüyünü, etiraf edək ki, hələ ilk sətirləri qələmə almağa başlayandan bilirdik. Bunu etiraf edək. Amma məşhur bir ifadədə qeyd edildiyi kimi dəniz suyunun dadını bilmək üçün

bütün dənizi içməyə gerek yoxdur, bir damcı da yetər. Bu kitab da Türk mədəniyyəti və etnoqrafiyasının acazkar zənginliyini duymaq, bu zənginliyin sehrinə, cazibəsinə qapılmaq üçün həmin o damla misalındadır. Əminik ki, bu kitabı diqqətlə oxuyan hər kəs Türkiyə haqqında, türklərin tarixi keçmişi, sosial həyatı, adət-ənənələri və s. haqqında indiyə kimi bildiyindən daha çox şeylər biləcək və yeni biliklərin yaratdığı maraq onları bu mövzuda daha da çox öyrənməyə sövq edərək.

İstifadə edilmiş mənbələr

1. Arık R.O. Halkevlerinde müze, tarix və folklor çalışmaları kılavuzu, C.H.P. Halkevleri yayın kılavuz kitabları, s. 23
2. Altun E. Alevi-bektaşî edebiyatına genel bir bakış. Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi, s. 3
3. Atalay B. (2006). Divanü Lügati't - Türk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. Cilt I, s. 57
4. Balaban A. İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat. T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eski Çağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi. 2006, s. 28
5. Balamir A. "Mimarlık ve Kimlik Temrinleri- I: Türkiye'de Modern Yapı Kültürünün Bir Profili"n// mimarlarodasi.org.
6. Banarlı N.S. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, M.E.B. Yayınları, 1997, s. 37
7. Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler (XI.-XII. Yüzyıllar)", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 25, 2009
8. Canan G. Türk kültüründe giyim-kuşam // <https://haberajandanet.com/Article/turk-kulturunde-giyim-kusam/nXViccNZzhkgp42EGcgQ>
9. Çalışkan K. *Herkes İçin Osmanlı*, İstanbul, Caretta Yayıncılık, 2016, s. 21.
10. Çelik S. Türkiyedeki çerkesler: Kaf dağına

- dönsekmi? Hürriyet karadeniz. 1989. səh. 11
11. Doğan A. Türkiye Türkçesinin Dünü, Bugünü, Yarını, Bilgi, s. 68.
 12. Erdentuğ N. Türk etnografya çalışmaları. Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES) , 2 (1) , 65-71
 13. Erdentuğ N. Türkiye Türk toplumlarında kültürel antropolojik (etnolojik) incelemeler, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi, 1972
 14. İbrahim Sarı. Dil tarih ve gelenekleriyle lazlar. Antalya, 2016, s. 7
 15. Golden P. An introduction to the history of the Turkic peoples: Ethnogenesis and state-formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East, Wiesbaden: O. Harrassowitz: 1992, P. 117.
 16. Günay Ü. Harun G. Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi. Rağbet Yayınları, İstanbul. 2003, s. 58
 17. Kemal G. "Anadolu'da Hızır Geleneği ve Hıdırellez Törenlerine Dair Bir İnceleme" / Türk Etnografya Dergisi, № 1, 1956 / kulturvarliklari.gov.tr
 18. Kitto H.D.F. Yunanlar. Alfa Yayıncılık, 2017, s. 5
 19. Kuşçi A. Orta Toros (Tarih ve kültür), 2021, s. 20
 20. Quliyeva N.M. Etnoqrafiya və etnologiya. ADPU, 2009
 21. Qumilyov L. N. Qədim türklər. Bakı, "Gənclik" s. 11

22. Qurbanov R. Türk xalqlarının tarixi II hissə (PDF). Bakı: İqtisad Universiteti. 2011, s. 15
23. "Önemli Bir Kültür Mirası: Karagöz", Yıktın Perdeyi Eğledin Virân, Metin And, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.
24. Özhan Ö. Folklor ve Mitoloji Sözlüğü. Ankara, 2009 Phoenix Yayınları. s. 153
25. R.Rüstəmov, C.Məmmədova (C.Rüstəmov). Osmanlı – Türk dili. «Elm və təhsil», Bakı, 2019
26. R.Rüstəmov, B.Hacıyeva. Ölkəşünaslıq (Türkiyə üzrə), «Elm və təhsil», Bakı, "Elm və təhsil", 2019
27. Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı. 1. Baskı. Yazar: Suphi Saatçi. İstanbul: Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı Yayını, 1996, sayfa 32.
28. Tekçe E.F. Pazırık. Altaylardan bir halının öyküsü. Ankara, 1993, səh 48
29. Tuncay V. Etnoqrafik miflər. Bakı, 213, s. 170
30. Vəliyev M.H (Baharlı). "Azərbaycan" (Fiziki–coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk). 1993, s. 59
31. Алексеев В. П., Гохман И. И. Антропология азиатской части СССР. — М., 1984, с. 94.
32. Бартольд В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Издалетство Восточная Литература, 1968 с. 39
33. Бусыгин Е.П. Общая этнография (этнология). Москва, 2001, с. 19
34. Громов Г. Методика этнографических экспедиций. — М.: МГУ, 1966 стр. 10-12

35. Группа этническая // Экология человека. Понятийно-терминологический словарь. — Ростов-на-Дону. Б. Б. Прохоров. 2005. с. 99
36. Марков Г. Е., Пименов В. В. Этнология. Учебник. Для высших учебных заведений. — М.: Наука, 1994. — с. 9.
37. Самойлович А. Н. Тюркское языкознание, филология, руника. М.: Восточная литература. 2005. səh. 1020.
38. Семёнов Ю. И. Этнос, нация, диаспора // Этнографическое обозрение. — 2000. — № 2.
39. Этнография // Большая советская энциклопедия /Гл. ред. Б. А. Введенский. 2-е изд. М.: Гос. науч. из-во «БСЭ», 1955. Т. 49. с. 249—255.
40. <https://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrkiye>
41. <https://kulturelbellek.com/abdallar-kimlerdir-kokenleri/>
42. <https://www.turkuler.com/thm/zeybek.asp>
43. <https://www.etymonline.com/word/Anatolia>
44. <http://ensiklopediya.gov.az/az/terms/18209/cild/19>
45. <http://anl.az/el/Kitab/240501.pdf>
46. https://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrk_edebiyat_%C4%B1
47. <https://www.kokanshakti.com/2019/12/what-do-i-know-about-rumi.html>.
48. <https://ich.unesco.org/en/RL/mesir-macunu-festival-00642>
49. <https://www.kulturportali.gov.tr/portal/ebrusanati>
50. <https://arkeofili.com/turk-tarihinde-hali-sanati/>

51. <https://www.kulturportali.gov.tr/portal/gelenekselciniustaligi>
52. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/696754>
53. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/31802>
54. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Mehter>
55. <https://ich.unesco.org/en/RL/mevlevi-sema-ceremony-00100>
56. <https://www.atlasdergisi.com/gundem/geleneksel-sohbet-toplantilari.html>
57. <https://worldethnosport.org/etnosporlar/yagligures>
58. <http://www.sondevir.com/?aType=haber&ArticleID=3520f9>

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ.....	3
Etnoqrafiya elminin predmeti və vəzifələri haqqında	8
Türkiyədə etnoqrafik araşdırmalar	11
Qədim türk dövlətləri	19
Türkiyə tarixindəki mühüm hadisələr.....	23
Türkiyənin coğrafi mövqeyi	28
Türkiyədəki etnik qruplar	31
Türklərin inancı	44
Türkiyədə dini bayramlar	46
Manisada üzüm festivalları və 'Mesir məcunu	58
Beypazarı Tarixi Evləri Əl İşləri Kök və Güveç Festivalı	61
Türkiyədə miniatür sənəti.....	64
Ebru sənəti.....	69
Xalçaçılıq.....	70
Ənənəvi çini ustalığı.....	82
Türk memarlığı.....	86
Türk hamamları	100
Geyim mədəniyyəti	104
Türk musiqisi.....	111
Türkiyədə rəqslər.....	124
Xalq oyunları, mərasimləri	129
Yağlı gülüş	145
Türk qəhvəsi	147
Türk mətbəxi	149
Türklərin sosial mədəniyyəti	161
Son söz yerinə.....	176
İstifadə edilmiş mənbələr.....	178

IKSAD
Publishing House

ISBN: 978-625-367-627-8